

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας στο Δ. Π. Θράκης

**Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ (1923-1930):
“ΣΚΗΝΕΣ” ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ
ΣΤΟ ΘΡΥΛΟΡΙΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ**

**ΑΝΑΤΥΠΟ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΜΟ
Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (επιμ.)
ΘΡΑΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ**

ΑΘΗΝΑ 2006

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ (1923-1930):
«ΣΚΗΝΕΣ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ
ΣΤΟ ΘΡΥΛΟΡΙΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

Ναίλι που ξενιτεύεται, ναίλι που ξενιτεύει
ναίλι που αποχωρείται και αν θέλεις ας βασιλεύει.

1. Εισαγωγικά

Από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920 η Ελλάδα δέχθηκε μαζικά προσφυγικά ρεύματα, τα οποία μπορεί να χωριστούν, εντελώς σχηματικά, σε τρεις περιόδους: (α) μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, (β) μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και (γ) μετά τη μικρασιατική καταστροφή¹.

Η εργασία μας εστιάζεται στη μαζικότερη μετανάστευση που γνώριζε μέχρι τότε ο κόσμος, αυτήν του 1922. Ο βίαιος ξεριζωμός των ελληνικών πληθυσμών από τις προγονικές τους εστίες, πριν ακόμη υπογραφεί η συνθήκη της ανταλλαγής των πληθυσμών (όρος και πρακτική πρωτόκουστα μέχρι τότε²), το αναπάντεχο των τραγικών γεγονότων, ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων, δεν επιτρέπουν να μιλήσουμε για κάποιον σχεδιασμό υποδοχής και εγκατάστασής τους εκ μέρους της συντεταγμένης πολιτείας. Η διαδικασία υποδοχής τους πάντως συνεχίζει να βρίσκεται στο απόγειο των προσπαθειών του ελληνικού κράτους μέχρι το 1930, και αν συνυπολογίσουμε: τη διπλωματική θέση της Ελλάδας στο Εξωτερικό, την κατάσταση της οικονομίας της και το διεθνές οικονομικό κλίμα, τις πολιτικές συνθήκες του ελληνικού Μεσοπολέμου (μιας περιόδου με έντονες πολιτικές διεργασίες, με συνεχείς πολιτικές ανακατατάξεις, διαρκή αστάθεια, θεσμούς σε κρίση³, με διαρκείς επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική)⁴, τις ιδεολογικές

¹ Βλ. ενδεικτικά Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*. Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 2003². – Κ. Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος (1918-1922). Από τη γενοκτονία, την παλιννόρθωση, το ταξιακό καθεστώς και την απελευθέρωση στο δεύτερο ξεριζωμό*. Εκδόσεις Ηρόδοτος, 1999.

² Κ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας*. Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1981, 6. Από τις πολλές εκδόσεις του κειμένου της βλ. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Νομική Σχολή, Εργαστήριο Ευρωπαϊκών Σπουδών, *Πράξεις που υπογράφηκαν στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου και 24 Ιουλίου 1923. Κείμενα*. Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1993, 95 κ.ε. Βλ. τώρα και Bruce Clark, *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*. Εκδόσεις Granta Book, London 2006.

³ Βλ. ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα 1983. – Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στην νεότερη Ελλάδα, 1844-1936*. Θεσσαλονίκη 1984.

ζυμώσεις της εποχής, την αναζήτηση ενός καινούργιου οράματος και επαναπροσδιορισμό της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας⁵, τότε θα συμφωνήσουμε στο χαρακτηρισμό της προσπάθειας αποκαταστάσεως των προσφύγων ως «ανεπανάληπτου επιτεύγματος» στη νεότερη ελληνική ιστορία⁶. Ο Henry Morgenthau, ο πρώτος πρόεδρος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), μίλησε για «έναν πραγματικά ηράκλειο άθλο, για τον οποίο κάθε έθνος ή φυλή θα ήταν εξαιρετικά υπερήφανο»⁷.

Η ανάγκη για άμεση αντιμετώπιση της έκρυθμης κατάστασης, που δημιουργήθηκε ιδίως μετά την κατάρρευση του ελληνικού στρατιωτικού μετώπου στην Μ. Ασία, οδήγησε τη Γενική Συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.Τ.Ε.) να αναλάβει τη φροντίδα για την παροχή βοήθειας στα θύματα της τραγωδίας⁸, μέσω της Ε.Α.Π., αυτόνομου οργανισμού που λειτούργησε από τον Νοέμβριο του 1923 μέχρι το τέλος Δεκεμβρίου 1930. Στις 29 Σεπτεμβρίου υπογράφηκε στη Γενεύη το πρωτόκολλο για την αποκατάσταση των προσφύγων, αφού προηγουμένως είχε εξασφαλιστεί η πλήρης νομική υπόσταση και η αυτονομία της Ε.Α.Π. και η μεταβίβαση – στην πλήρη κυριότητά της – εκτάσεως 5 εκατομμυρίων στρεμμάτων αστικής και γεωργικής γης. Κατά την περίοδο των επτά ετών της λειτουργίας της δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι κατάφερε να αποκαταστήσει *ολόκληρο σχεδόν* τον προσφυγικό κόσμο. Σημαντική ήταν βεβαίως η προσπάθεια των κρατικών υπηρεσιών, όπως και η θέληση των ίδιων των προσφύγων να συμβάλουν παντοίως στην – όσον το δυνατόν – γρηγορότερη και καλύτερη ποιοτικά αποκατάστασή τους, τουλάχιστον μετά τα πρώτα έτη της εγκατάστασής τους (βλ. παρακάτω).

Με τη σύμβαση της 30ής Ιανουαρίου 1923 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποφασίστηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή των αντίστοιχων πληθυσμών και ρυθμίστηκαν θέματα της όλης διαδικασίας. Με το άρθρο 2 της σύμβασης οι μουσουλμάνοι της Δ. Θράκης, όπως και οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως, είχαν εξαιρεθεί από την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Η ελληνική πλευρά προσπάθησε να εφαρμόσει όσον το δυνατόν επακριβώς τις διατάξεις της που αφορούσαν στους περίπου 350 χιλιάδες ανταλλαξιμους μουσουλμάνους. Πρώτο μέλημα ήταν η καταμέτρηση και η καταγραφή των αστικών και αγροτικών κτημάτων τους. Οι εγκαταλελειμμένες περιουσίες («αγκάθι» στην όλη προσπάθεια) θα περιείρχονταν (σύμφωνα με το άρθρο 14 της συνθήκης) στη χώρα που υφίσταντο αυτές, αφού όμως προηγουμένως είχαν εκτιμηθεί και

⁴ Βλ. σχετικά Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1983. - Ο ίδιος, «Στρατός και Βενιζελισμός από το 1916 έως το 1935», στον τόμο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986. Έκδοση Εταιρείας Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1988, 33-43. - Ο ίδιος και άλλοι, *Στρατός και πολιτική*. Εκδόσεις Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1989. - Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*. Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978², 249 κ.ε.

⁵ Βλ. σχετικά Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989. - Ελ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική στο Μεσοπόλεμο. Η παρέμβαση του περιοδικού ΙΔΕΑ*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

⁶ Γ. Μαυρογορδάτος, «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τχ 9 (1992), 9-12, και άλλες σχετικές εκτιμήσεις που παρατίθενται σποραδικά στο κείμενο αυτής της εργασίας.

⁷ Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, μετάφρ. Σήφης Κασσιάν. Εκδόσεις Τροχάλια, Αθήνα 1994, 10, 88.

⁸ Ειδικότερα στον διαπρεπή Νορβηγό ανθρωπιστή Φρίτζχοφ Νάνσεν (Fridtjof Nansen), Ύπατο Αρμοστή της Κ.Τ.Ε. Γι' αυτόν βλ. ενδεικτικά στον Κ. Σβολόπουλο, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών...*, ό.π., 9-10, υποσημείωση 2.

είχε παραδοθεί στους ιδιοκτήτες τους σχετική δήλωση. Σκοπός αυτής της ενέργειας ήταν να προστατευτούν από τους καταπιεστές πρωτίτως οι γαίες, αν και αρκετές καλλιεργούνταν ήδη από ντόπιους, αφού επρόκειτο να διανεμηθούν μελλοντικά στους πρόσφυγες.

2. Η (ειδική) περίπτωση της Δυτικής Θράκης

Στη Δ. Θράκη το πρόβλημα της εγκατάστασης των προσφύγων έγινε πιο περίπλοκο όπως αναφέρουμε στα αμέσως επόμενα:

(α) Η γεωγραφική θέση της την καθιστούσε – μετά την εκκένωση της Ανατ. Θράκης, του Πόντου και της Μ. Ασίας – τον πρώτο σταθμό συγκεντρώσεως προσφύγων, (β) εξ αιτίας σχετικής απραξίας εκ μέρους των τελευταίων, που οφειλόταν «εις την κατά την εποχήν εκείνην κρατούσαν μεταξύ των προσφύγων αντίληψιν ότι η επάνοδος των και πάλιν εις τας εστίαις των θα ήτο προσεχής»⁹, και κυρίως (γ) εκ του γεγονότος ότι, ενώ στις άλλες περιοχές της Ελλάδας η αναχώρηση των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων εξασφάλιζε στέγη και κλήρο στους ανταλλάξιμους Έλληνες, εδώ η παραμονή των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων (ενώ τους εξασφάλιζε όλα τα δικαιώματα ενός Έλληνα πολίτη) δυσχέραινε την αποκατάσταση των ξεριζωμένων¹⁰. Το πιο πιεστικό πρόβλημα ήταν η εξεύρεση στέγης και γης για τους αγρότες πρόσφυγες, και στέγης για τους αστούς. Και αυτό, διότι τα σπίτια και η γη των μουσουλμάνων δεν ήταν δυνατόν να διατεθούν για την αποκατάσταση των προσφύγων, παρά μόνο εάν εξαγοράζονταν ή απαλλοτριώνονταν με αποζημίωση και με τη συγκατάθεση των ιδιοκτητών τους. Σύμφωνα με το άρθρο 8 της σύμβασης για την ανταλλαγή οι ανταλλάξιμοι Έλληνες και Τούρκοι ήταν ελεύθεροι να μεταφέρουν μαζί τους όλη την κινητή τους περιουσία χωρίς να καταβάλουν φόρο. Σε περίπτωση όμως που έπαιρναν ένα μέρος της δεν μπορούσαν να πωλήσουν ή να διαθέσουν όπως ήθελαν το υπόλοιπο. Θα το άφηναν στην επικράτεια της μέχρι τότε διαμονής τους για να αποζημιωθούν. Οι μουσουλμάνοι της Δ. Θράκης είχαν το δικαίωμα να πωλούν την κινητή και ακίνητη περιουσία τους, αφού προηγουμένως εφοδιαστούν με επίσημες διαβεβαιώσεις μη ανταλλαξιμότητας¹¹. Μέχρι το 1927 έχει μεταβιβαστεί σημαντικό μέρος της περιουσίας τους με νόμιμες δικαιοπραξίες σε ντόπιους Θρακιώτες ή Έλληνες πρόσφυγες. Η ελληνική πλευρά όμως διαισθάνεται ότι το μέτρο μπορεί να αποβεί μοιραίο για τον ελληνισμό της Πόλης, όταν οι Τούρκοι θα ήγειραν θέμα (ότι δήθεν οι μουσουλμάνοι βρέθηκαν χωρίς περιουσίες). Γι' αυτό το Υπουργείο Γεωργίας εισηγήθηκε στο Εσωτερικών να επεκταθεί στους μη ανταλλάξιμους το μέτρο που ελήφθη για τους ανταλλάξιμους, να μην μπορούν, δηλαδή, να πωλούν τα ακίνητά τους. Η εισήγηση όμως αυτή δεν εισακούστηκε.

Το πρόβλημα στη Θράκη μεγιστοποιούσε (δ) η υπόθεση των μεγάλων μουσουλμανικών περιουσιών. Η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορούσε να προβεί σε απαλλοτριώσεις, χωρίς να κατα-

⁹ Ν. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάστασις των προσφύγων», στο Αργ. Δρακόπουλος (εκδ.), *Λεύκωμα Θράκης – Μακεδονίας, έτος 1932*. Κομοτηνή 1932, 165. Πρβλ. Αντ. Λιάπης, «Η Θράκη μετά το 1920», *Θρακικά* 10 (σειρά Β') (1995), 111. Η πίστη στην ιδέα της επιστροφής έκανε αρκετούς πρόσφυγες να πωλούν τα ζώα τους ή να καταναλώνουν ως φαγητό το σιτάρι που τους προμήθευαν για καλλιέργεια. Άλλοι πάλι δεν εργάζονταν πριν αποκτήσουν τίτλους ιδιοκτησίας.

¹⁰ Ch. Eddy, *Greece and the greek refugees*. London, George Allen & Unwin Ltd, 1931, 148.

¹¹ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*..., ό.π., 49.

βάλει αμέσως την αξία τους σε χρήμα. Παρόλο που εκδόθηκαν διατάγματα και δόθηκαν οδηγίες στις υπηρεσίες της Θράκης να παρακάμπτονται τυχόν γραφειοκρατικές διαδικασίες, το ζήτημα αυτό δυσχέραινε τις κινήσεις του κράτους και της Ε.Α.Π. Το πρόβλημα επικεντρωνόταν στην αβεβαιότητα ως προς τα όρια των κτημάτων και προς τους τίτλους κυριότητάς τους, που καθυστέρουσε τις εργασίες εξαγοράς και απαλλοτριώσης. Οι πρόσφυγες από την πλευρά τους ζητούσαν πιεστικά γρηγορότερη αποκατάσταση. Γενικά, με τη μέθοδο της κατάληψης (αυθαίρετης ή με την άδεια του κράτους), οι πρόσφυγες στη Δ. Θράκη είχαν καταλάβει (μέχρι τις αρχές του 1926) εκτάσεις γης 150 περίπου χιλιάδων στρεμμάτων, 3.000 δωμάτια σε αγροτικά σπίτια, 42 τζαμιά και σχολεία, 2.800 αστικά οικήματα, τα οποία έπρεπε αργότερα – σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης – να τα εγκαταλείψουν¹². Πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι οι δυστυχείς πρόσφυγες καταλάμβαναν αυθαίρετα ό,τι μπορούσε να τους παράσχει στέγη και τροφή στο παρόν και στο πολύ άμεσο μέλλον. Π.χ., είχαν καταλάβει σχεδόν όλα τα σχολεία της Μακεδονίας και της Θράκης, γεγονός που είχε αναγκάσει την τότε κυβέρνηση να διατάξει με Νομοθετικό Διάταγμα (φ. 245 της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως) «*την εκκένωση απανταχού του Κράτους κατεχομένων υπό προσφύγων σχολείων*»¹³. Η ακίνητη λοιπόν μουσουλμανική περιουσία στη Δ. Θράκη τελεί υπό το εξής τριπλό καθεστώς: (α) ένα τμήμα της, των μεγάλων περιουσιών, απαλλοτριώνεται από το κράτος με αποζημίωση και παραχωρείται στην Ε.Α.Π. για να το διανείμει στους πρόσφυγες, (β) μέρος της αγροτικής και της αστικής (δηλαδή χωράφια και σπίτια) περιουσίας έχει καταληφθεί αυθαίρετα από τους πρόσφυγες ή έχει παραχωρηθεί σ' αυτούς προσωρινά από το κράτος, με προοπτική όμως να αποδοθεί στους ιδιοκτήτες, (γ) τα υπόλοιπα ανήκουν στην αποκλειστική κυριότητα των μουσουλμάνων για ελεύθερη χρήση και εκμετάλλευση και δεν ήταν δυνατόν να διατεθούν για την αποκατάσταση των προσφύγων, εκτός εάν εξαγοράζονταν ή απαλλοτριώνονταν με αποζημίωση, και μόνο με τη συγκατάθεση των ιδιοκτητών τους¹⁴.

Το πρόβλημα στη Δ. Θράκη έγινε μεγαλύτερο επειδή (ε) περί τις 2.000 μουσουλμανικές οικογένειες κατέφυγαν ως πρόσφυγες στην Ανατολική και ενδέχεται να κάνουν χρήση του δικαιώματός τους να επιστρέψουν και να επανεγκατασταθούν στα σπίτια τους. Με τα παραπάνω δεδομένα, η Ε.Α.Π. και η κυβέρνηση είχαν να αντιμετωπίσουν δύο κύρια προβλήματα: (α) να ολοκληρωθούν γρήγορα οι εξαγορές και οι απαλλοτριώσεις μουσουλμανικών ακινήτων κτημάτων (χωραφιών και σπιτιών), για να παραχωρηθούν στους πρόσφυγες, και (β) να αποδοθούν στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τα παραπάνω κατελημμένα ακίνητα. Εξάλλου, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε ότι η απόδοση των σπιτιών (αγροτικών και αστικών) θα ολοκληρωθεί μέχρι το φθινόπωρο του 1925, και όλων των άλλων ακινήτων μέχρι το φθινόπωρο του 1926. Όντως, μέχρι το Μάρτιο του 1926, η ελληνική κυβέρνηση είχε αποδώσει περίπου 95 χιλιάδες στρέμματα γης με μικρές αγροτικές περιουσίες, 1.300 αγροτικά δωμάτια, 29 τζαμιά και σχολεία και 400 αστικά οικήματα. Προς τούτο, είχε την οικονομική στήριξη του δανείου 50 εκατομμυρίων δραχμών που συνήψε το 1924 από την Εθνική Τράπεζα¹⁵.

¹² Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, ό.π., 199.

¹³ Κ. Α. Καργιώτης (επιμ.), *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν αποκατάστασιν των προσφύγων*. Εν Αθήναις 1926, 150-151.

¹⁴ Ν. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάστασις των προσφύγων», ό.π., 165. Κ. Φωτιάδης, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Θράκη. Η συμβίωση των Χριστιανών και Μουσουλμάνων Ελλήνων, 1919-1930», *Ενδοχώρα* 2 (Φεβρ. 1995), 63.

¹⁵ Βλ. σχετικά Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*. Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.

Η τακτική των αυθαίρετων καταλήψεων έχει προκαλέσει έντονες αντιδράσεις στην Τουρκία, όπου διαμορφώνονται δυσμενείς συνθήκες για το εκεί ελληνικό στοιχείο. Στην υπαρκτή – από τους Βαλκανικούς και τον Μικρασιατικό Πολέμους – ένταση των ημερών προστίθεται τώρα η οργή (ή η «οργή») κάποιων μουσουλμάνων προσφύγων, οι οποίοι, νόμιμα και παράνομα εγκατέλειψαν την Ελλάδα, ακόμη και πριν από τη διαδικασία της ανταλλαγής. Στην Κωνσταντινούπολη μάλιστα, όπου είχε συγκεντρωθεί ο κύριος όγκος τους, στελέχη από διάφορες περιοχές συγκρότησαν το «Σύνδεσμο της Ανταλλαγής της Ανατολικής Μακεδονίας», με στόχο να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα εν όψει της επίσημης ανταλλαγής. Σε μια από τις συνεδριάσεις του εν λόγω Συνδέσμου αποφασίστηκε να ασκηθεί πίεση την κυβέρνηση της Άγκυρας, ώστε να οργανωθούν αντίποινα για τους Έλληνες της Τουρκίας, έναντι των «καταπίεσεων και της τυραννίας» που υφίσταντο οι ομόθρησκοί τους στην Ελλάδα. Η συμπεριφορά των Τούρκων (κυβέρνησης και του επηρεαζόμενου λαού) έναντι του ελληνικού ανταλλάξιμου στοιχείου της Πόλης μαρτυρεί το πνεύμα των παραπάνω τουρκικών εθνικιστικών ενεργειών¹⁶.

Η ελληνική κυβέρνηση για να πραγματώσει την απαλλοτρίωση μουσουλμανικών κτημάτων έχει συνάψει με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, ήδη από το 1924, δάνειο 50 εκατομμυρίων δραχμών. Με τα χρήματα αυτά αγοράστήκαν και μεταβιβάστηκαν στην Ε.Α.Π. (μέχρι το Μάρτιο 1925) περί τις 800 χιλιάδες στρέμματα γης¹⁷. Παράλληλα προγραμματίστηκε (Μάρτιος 1925) να χτιστούν, σε πρώτη φάση, με ευθύνη της Ε.Α.Π. 4.500 μικρά αγροτικά σπίτια και 1.500 αστικά, και 8.500 (συνολικά) στα επόμενα χρόνια, ανάλογα με την πορεία που θα είχαν οι απαλλοτριώσεις. Άλλα 1.423 σπίτια χτίζονταν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, με δάνεια που πήραν από την Ε.Α.Π. ή με δικά τους έξοδα.

Μια από τις Διευθύνσεις Εποικισμού που είχαν δημιουργηθεί στην Παλαιά Ελλάδα και τις Νέες Χώρες ήταν η *Διεύθυνση Εποικισμού Δυτικής Θράκης*, με έδρα την Κομοτηνή, στην οποία υπάγονταν τα εποικιστικά γραφεία Ορεστιάδας, Διδυμοτείχου, Αλεξανδρούπολης, Κομοτηνής, Ξάνθης, Δράμας, Καβάλας. Τα δύο τελευταία αποσπάστηκαν από τη Γενική Διεύθυνση Μακεδονίας (όπου ανήκαν γεωγραφικά) και προσαρτήθηκαν στη Θράκη το 1928, για ευκολότερη εποπτεία των εποικιστικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι προσφυγικοί οικισμοί της. Επειδή όμως την Ιστορία τη γράφουν και οι προσωπικότητες, ας αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι - κατά μαρτυρία του Ch. Eddy, ενός ξένου δηλαδή (οι μαρτυρίες τους πολλές φορές είναι αντικειμενικές, ως ανεπηρέαστες έξωθεν παρατηρήσεις) - η τελικώς επιτυχής έκβαση της εγκαταστάσεως των περίπου 90 χιλιάδων προσφύγων στη Δ. Θράκη από την ΕΑΠ οφείλεται κατά ένα σημαντικό ποσοστό στον Γενικό Δ/ντή Εποικισμού Θράκης Αναστάσιο Δομέστιχο, «a man of great capacity, who surmounted all obstacles with courage, tact and intelligence»¹⁸. Ας προσθέσουμε τη συμβολή

¹⁶ Εκτενή, τεκμηριωμένη με πηγές αναφορά στο θέμα κάνει ο Κώστας Φωτιάδης, στο «Η εγκατάσταση των προσφύγων...», ό.π., 65 κ.ε., όπου με αδιάφυστα στοιχεία αποδεικνύει αφ' ενός την αρμονική συμβίωση της πλειοψηφίας των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων με τους υπόλοιπους Έλληνες αφ' ετέρου τον προπαγανδιστικό λόγο της τουρκικής εξουσίας και του προξενείου της στην Κομοτηνή. Αντίστοιχα σύγχρονα φαινόμενα βλ. στον Π. Χιδίρογλου, «Η Δυτική Θράκη υπό το φως της Εθνικής Ιδέας των Τούρκων με βάση τουρκικά δημοσιεύματα», στον τόμο *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1988, 299-334.

¹⁷ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*..., ό.π., 201.

¹⁸ Ch. Eddy, *Greece and the greek refugees*, ό.π., 149.

του ελευθερωτή της Θράκης και αργότερα Γενικού Διοικητή της Ιωάννη Καλογερά¹⁹ και του Δ/ντή Κομοτηνής Τηλέμαχου Μπάσμπα²⁰.

2.1. Η αγροτική αποκατάσταση

Βασικός στόχος των ενεργειών της Ε.Α.Π. ήταν να παρασχεθούν μεν οι όροι για μια οριστική και μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων, αλλά και η απόκτηση των μέσων και των πόρων με τους οποίους εκείνοι θα μπορούσαν πλέον να αντιμετωπίσουν αυτόνομοι τις βιοτικές τους ανάγκες.

Το μεγαλύτερο μέρος του έπους της αγροτικής εγκατάστασης στην Ελλάδα μετά το 1922 έλαβε χώρα σε τρία διαμερίσματα: στη Μακεδονία (116.403 οικογένειες), στη Δ. Θράκη (16.596 οικογένειες) και στην Κρήτη 4.773 (μέχρι το 1926)²¹. Το 1928 οι οριστικοποιημένοι αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί της Δ. Θράκης ανέρχονται σε 243, έναντι των 1.396 της Μακεδονίας. Με την προσάρτηση των εποικιστικών γραφείων Δράμιας και Καβάλας στη Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, προστίθενται άλλα 339 χωριά, ανεβάζοντας το σύνολο των αγροτικών προσφυγικών οικισμών σε 582.

Επειδή παρακάτω ασχολούμαστε ειδικότερα με την περίπτωση των μεταναστών Ποντίων του Θρυλλόριου Κομοτηνής καταγράφουμε 50 (από τους 57 συνολικά) οικισμούς που δημιουργήθηκαν στον ίδιο νομό μέχρι τον Ιούλιο του 1926, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Δ/σεως Εποικισμού Θράκης (με την ορθογραφία της εποχής):

Φανάριον, Αμαξάδες, Πελεκητή, Ν. Καλλίστη, Μέσα, Πόρπη, Αμβροσία, Πολύανθος, Κιο Τσιφλίκ, Σώστης, Μεσούνη, Κρανοβούνιον, Παγούρια, Μητρικόν, Μεσοχώριον, Παραδήμη, Σχοινιά (Τσαμπιάς Τσιφλίκ), Σιραγάς Οσμανλή, Ξυλαγανή, Ίμερος, Εργάνη, Υφανταί, Αγ. Θεόδωροι, Πάνδροσος, Καρυδιά, Μπρόκτειον (νυν Ροδίτης), Καλλιθέα, Πελαγία, Προσκυνηταί, Πάμφορον, Στρώμνη, Θρυλλόριον, Διώνη, Κρωμβύλη, Ασκηταί, Άρατος, Αρίσθη, Χαμηλόν, Αρσάκειον, Σάπτες, Λύκειον, Εβρενόν (Έβρενος), Ιάσιον, Άμφια, Πρωτάτον, Λοφάριον, Κούστεπε Α΄ και Κούστεπε Β΄, Κασσιτερά, Κίζαρι (πρώην Κίρμιζι-γιαρλόφ)²².

Συνολικά, μέχρι τον Αύγουστο του 1930, οι πρόσφυγες κατοικούν σε: (α) 25.683 σπίτια Μουσουλμάνων και Βουλγάρων, (β) 3.174 σπίτια χτισμένα από την κυβέρνηση (1922-24), (γ) 445 χτισμένα από την Ε.Α.Π. μέσω ξένων οικοδομικών εταιρειών, (δ) 10.982 σπίτια χτισμένα απευθείας από την Ε.Α.Π. (1925-29), ενώ επίκειται από την ίδια η οικοδόμηση 209 κατοικιών, άρα κατέχουν συνολικά 40.493 κατοικίες. Είναι ανάγκη να χτιστούν άλλες 3.300, αλλά λείπουν οι ανάλογες πιστώσεις²³. Συνολικά, στο νομό Κομοτηνής δόθηκαν περί τα 161.500 στρέμματα προερχόμενα από απαλλοτριωθέντα τσιφλίκια των Βουλγάρων και από κοινόχρηστες γαίες²⁴.

¹⁹ Βλ. για το έργο του ενδεικτικά το Αργ. Δρακόπουλος (εκδ.), *Λεύκωμα Θράκης - Μακεδονίας*, ό.π., 10-13, 97-98.

²⁰ Στ. Γουδελής, «Η αποκατάσταση των προσφύγων γενικά και ειδικά στο νομό Ροδόπης», *Θρακική Επετηρίδα* 5 (1984), 368.

²¹ League of Nations, *Greek refugee Settlement*. Geneva 1926, 125. Πρβλ. Ν. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάσταση των προσφύγων», ό.π., 168.

²² Διενύθυνσις Εποικισμού Θράκης, *Εποικιστικός χάρτης Δυτικής Θράκης*, υπογεγραμμένος από τον Δ/ντή Εποικισμού Δομέστιχο.

²³ Ευστράτιος Ζαμπιάς, *Οι εκ Μικράς Ασίας ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες. Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Παν/μίου Αθηνών*. Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήναι 1969, 124.

²⁴ Στ. Γουδελής, «Η αποκατάσταση των προσφύγων γενικά και ειδικά στο νομό Ροδόπης», ό.π., 367.

Η ανέγερση αγροτικών κατοικιών στη Δ. Θράκη είχε μια ιδιαιτερότητα, αφού η εκεί Διεύθυνση Εποικισμού εφάρμοσε ένα εξαιρετικά πρακτικό σύστημα: χορηγούσε σε κάθε πρόσφυγα τα απαραίτητα οικοδομικά υλικά, ένα άλογο και ένα κάρο για να τα μεταφέρει, και είχε εξασφαλίσει τα ανάλογα κονδύλια για τους οικοδόμους και τους ξυλουργούς. Το σύστημα αυτό, εκτός του ότι βοήθησε στη γρήγορη ανέγερση των κατοικιών, μείωσε το κόστος κατασκευής τους. Υπολογίστηκε γύρω στις 11 με 12 χιλιάδες δραχμές η δαπάνη για κάθε αγροτικό σπίτι, ήταν δηλαδή μειωμένη κατά το ήμισυ ή κατά τα 2/3 από το αντίστοιχο κόστος των σπιτιών που έχτιζαν οι επιλεγόμενες ξένες εταιρείες. Ο τύπος της λαϊκής κατοικίας προσαρμόστηκε στο χαρακτήρα των ιδίων των προσφύγων (φυσικά και στις τοπικές συνθήκες), με αποτέλεσμα να μην υπάρχει η ομοιομορφία στην εμφάνιση των καταλυμάτων που χαρακτήριζε άλλες ελληνικές προσφυγικές περιοχές. Έχουν δηλαδή ενσωματωθεί σ' αυτόν οι σχέσεις των προσφύγων με τον περιβάλλοντα χώρο, απηχεί όμως στοιχεία από την *κοινωνική μνήμη* που κουβαλούν μέσα τους και εγχαρασσουν στο νέο τους δομημένο περιβάλλον, απηχεί τη μνήμη ενός ολόκληρου τρόπου ζωής. Η κατασκευή ενός σπιτιού όμοιου με το πατρικό έχει πρωτίστοιχο σκοπό τη συνέχιση της *μνήμης*, είναι μια διαρκής επικοινωνία με το παρελθόν. Βεβαίως δεν λείπει (ούτε αυτές τις δύσκολες ώρες) η αναπόφευκτη αντίθεση ανάμεσα στην *αξία χρήσης* και στην *αξία κοινωνικής προβολής*, η έννοια – αλλιώς – της *κοινωνικής προβολής* μέσα από τα υλικά αντικείμενα. Ο Ch. Eddy παρατηρεί ότι στην Ξάνθη και την Κομοτηνή κάποιες από τις προσφυγικές κατοικίες ήταν «equal in appearance to the best sections inhabited by natives»²⁵. Τα υλικά κατασκευής τους ήταν από ωμόπλινθους, αλλά υπήρχαν και λιθόκτιστα από πορδίλιο²⁶ και πέτρα, που έπαιρναν (π.χ. στο Θρυλόριο) από λατομεία της περιοχής τους. Τα παρεχόμενα προς ανέγερση των κατοικιών οικοπέδα είχαν καθορισμένα μεγέθη, ήταν σχεδόν τετραγωνισμένα, ενώ παράλληλα ελαμβάνετο ειδική μέριμνα για τους χώρους των δημόσιων λειτουργιών (σχολείο, εκκλησία, νεκροταφείο).

2.2. Διανομές κτημάτων, γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή

Οι εργασίες καταμετρήσεως των αγρών στη Δ. Θράκη άρχισαν το Μάρτιο του 1928. Μέχρι και το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους είχαν καταμετρηθεί 615.000 στρέμματα, δύο έτη αργότερα τα καταμετρημένα στρέμματα ανέρχονται σε 1.470.000, ενώ τα διανεμημένα περιορίζονται στις 135.000. Η καθυστέρηση των διανομών οφείλεται σε πρόσθετες δυσκολίες που εντοπίζονται μόνο στη Δ. Θράκη και σχετίζεται με το γεγονός ότι – όπως προείπαμε – η σύμβαση για την ανταλλαγή είχε εφαρμογή μόνο για τους μετακινούμενους Βουλγάρους, όχι για τους μουσουλμάνους. Τα σύνορα των βουλγαρικών περιουσιών, όπως τα υπολόγιζαν οι ιδιοκτήτες τους, δεν ταυτιζόνταν με αυτά που καθόριζαν έλληνες και βούλγαροι εμπειρογνώμονες της Ελληνοβουλγαρικής Επιτροπής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γίνονται μετρήσεις επί μετρήσεων και να χάνεται πολύτιμος χρόνος. Εκτός απ' αυτά, το ορεινό ανάγλυφο της περιοχής δυσκόλευε τις κινήσεις των καταμετρητών, ενώ παράλληλα ήταν εμφανής η έλλειψη του *αναγκαίου* και *ειδικευμένου* προσωπικού.

Η διανομή σε κάθε - θρακική πλέον - οικογένεια προσφύγων ποίκιλε, αναλόγως της ποιότητας του εδάφους και της φύσεως της τοπικής παραγωγής. Όταν, π.χ., επρόκειτο για καλλιέρ-

²⁵ Ch. Eddy, *Greece and the greek refugees*, ό.π., 149.

²⁶ Πρβλ. Κ. Κατσιμίγας, «Αναζητώντας την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των αγροτικών οικισμών του νομού Ροδόπης», *Θρακική Επετηρίδα* 5 (1984), 259 κ.ε.

γεια δημητριακών το ποσό κυμαινόταν από 25-60 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, ενώ στον Έβρο, όπου τα λιβάδια εμπλουτίζονταν από την ιλύ του ποταμού κάθε χειμώνα και γίνονταν παραγωγικά, ήταν μόνο 15 στρέμματα²⁷. Βεβαίως δεν θα πρέπει να υποβαθμίσουμε τον πολιτικό στόχο των κυβερνήσεων μετά το '22: η ενίσχυση των αγροτών και η δημιουργία ευρέων μικροαστικών στρωμάτων με την βοήθεια του προσφυγικού κόσμου, θα εξουδετέρωνε αντιδράσεις και θα εξασφάλιζε κοινωνική σταθερότητα και οικονομική ανάπτυξη.

Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων στη Δ. Θράκη οδήγησε σε μια εντυπωσιακή αύξηση των καλλιεργούμενων στρεμμάτων και της γεωργικής παραγωγής. Πρέπει όμως στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε ότι η θρακική γεωργία μετά το 1922 ήταν εκτατική μόνο και ουδόλως εντατική, ότι μεγάλες καλλιεργημένες εκτάσεις και φυτείες είχαν καταστραφεί, ότι το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο ήταν σε κακή κατάσταση²⁸, ότι ο ζωικός πλούτος είχε υποστεί ανεπανόρθωτα πλήγματα, κ.λπ. Παρ' όλα αυτά, σε μια πενταετία (1923-28) σε ορισμένες καλλιέργειες παρατηρήθηκε αξιοπρόσεκτη αύξηση των καλλιεργούμενων στρεμμάτων και φυσικά της παραγωγής των πιο απαραίτητων (για την οικονομία και τις κοινωνικές ανάγκες της περιόδου) προϊόντων:

	1923	1928
Σιτάρι	143.000	320.000
κριθάρι	84.000	230.000
καλαμπόκι	147.000	224.000
σίκαλη	17.000	105.000
καπνός	65.000	120.000

Ιδιαίτερα για τον **καπνό**, αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο η ποιότητα, όσο και η παραγόμενη ποσότητα κινούνται σε πολύ υψηλά επίπεδα (60-70 οκάδες αποδίδει το στρέμμα κατά μέσο όρο), ενώ δεν πρέπει να παραλείφθει η αναφορά μας σε κάποιες οδυνηρές συγκυρίες εκείνων των χρόνων: την καταστροφή (575 χιλιάδων οκάδων) καπνών της Ροδόπης από παγετούς, τις επιπτώσεις από την έκρηξη της καπνικής κρίσης της περιόδου στην ευρύτερη περιοχή²⁹. Η παραγωγή του επίσης συνέβαλε στην περίθαλψη και στέγαση των προσφύγων Δράμας και Ξάνθης, αφού επιβλήθηκε «προσωρινώς φόρος πρόσθετος εις την υφιστάμενην δεκάτην καπνού, οριζομένης εις τρία τοις εκατόν επί της αξίας του καπνού»³⁰. Στη Δ. Θράκη το 1931 καλλιεργού-

²⁷ League of Nations, *Greek refugee Settlement*, ό.π., 46.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (επιμ.), *Η απελευθέρωση της Ανατικής Θράκης από το αρχείο Χαρίσιου Βαμβακά*. Αθήνα 1975, 241 κ.ε. Ειδικότερα για την επαρχία Σαπών βλ. Γ. Ζαϊνάκης - Θ. Καλ-λινικάκη, *Τοπικός χώρος και πολυπολιτισμικότητα. Σάπες, Θράκη*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, 76.

²⁹ Διευθυνείς Γεωργίας Θράκης, «Ο απολογισμός του έργου της Διευθύνσεως Γεωργίας Θράκης κατά το 1931», στο Αργ. Δρακόπουλος (εκδ.), *Λεύκωμα Θράκης - Μακεδονίας*, ό.π., 134. Βεβαίως ας μην παραλείψουμε και τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929-1932, που αναμφισβήτητα είχε επιπτώσεις στον καπνό. Η καπνική κρίση που προαναφέραμε σχετίζεται με την πτώση της διεθνούς ζήτησής του και με τον ισχυρό ανταγωνισμό από τα βουλγαρικά και τα τουρκικά καπνά, που επέφεραν τα χρόνια αυτά πτώση της παραγωγής.

³⁰ Κ. Α. Καργιώτης (επιμ.), *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν αποκατάστασιν των προσφύγων*, ό.π., 60-61.

νται 69.779 στρέμματα και η παραγόμενη ποσότητα ανέρχεται στα 3 εκατομμύρια περίπου οκάδες³¹.

Αξιοσημείωτη αγροτική δραστηριότητα παρατηρείται και στην **αμπελουργία**. Το 1928 έχουν διανεμηθεί στους πρόσφυγες 1.400.000 φυτά αμπελιών, από την Ε.Α.Π., ενώ παράλληλα έχουν εισαχθεί και άλλα από τους προσφυγικούς συνεταιρισμούς. Στην περιοχή αυτή, όπου, λόγω της φυλλοξέρας και των κακών καιρικών συνθηκών οι αμπελώνες έχουν εξαφανιστεί, το πρόγραμμα για την ανάπτυξη της αμπελουργίας έχει βασιστεί στη μελέτη του εδάφους και στην εισαγωγή κατάλληλων ποικιλιών. Και είχε μεγάλη επιτυχία, όπως αποδεικνύει η περίπτωση της Κομοτηνής, όπου δημιουργείται ο φερώνυμος Αμπελουργικός Σταθμός³².

Οι πρόσφυγες έδωσαν πνοή και στην **μεταξοκαλλιέργεια**. Η Ε.Α.Π. οργάνωσε ειδικά φυτώρια στη Μακεδονία, Πελοπόννησο, Θράκη³³. Η Μακεδονία και η Θράκη ήταν τα κέντρα της αλμιατωδώς αυξανόμενης παραγωγής μεταξιού. Ενώ το 1923 καλλιεργούνταν περί τα 300 χιλιάδες στρέμματα, το 1926 φτάνουν τα 390 χιλιάδες και η συνολική παραγωγή του προϊόντος το 1929 τα 739.897 χιλιόγραμμα³⁴, όταν το 1922 ήταν περί τα 500³⁵. Σημαντικό είναι ότι από το σύνολο της θρακικής παραγωγής του 1930, που έφτανε τους 600 τόννους, πωλήθηκαν οι 550³⁶. Συνέδραμαν προς τούτο και οι κρατικές παροχές διευκολύνσεων προς τους έλληνες εμπόρους, για να μπορέσουν να ανταγωνιστούν (ελλείψει κεφαλαίων) τους ξένους, κυρίως τους εβραίους κεφαλαιούχους³⁷.

Παράλληλα, όσον αφορά στον αγροτικό χώρο: (α) καταπολεμούνται επικίνδυνα για την παραγωγή έντομα και ζώα, (β) ιδρύονται το *Γεωργικόν Επιμελητήριον Ροδόπης* και σταθμοί γεωργικών βελτιώσεων στην Κομοτηνή και την Ορεστιάδα, με σκοπό την καλύτερευση των σπόρων των δημητριακών (στο *Φυτώριον του Αμπελουργικού Συνεταιρισμού*, στο δρόμο προς το Πόρτο Λάγος, γινόταν παραγωγή εμβολιασμένων κλημάτων, δενδρυλλίων, έρευνες καταπολέμησης ασθενειών)³⁸, αλλά και για να διδαχθούν οι πρόσφυγες (όσοι δεν γνώριζαν) τις νέες μεθόδους καλλιέργειας, τη χρησιμοποίηση λιπασμάτων, κ.ά.³⁹. Ιδρύεται το *Αγροτικόν Ορφανοτροφείον*, όπου υπέρ τα 40 ορφανά προσφυγόπουλα διδάσκονταν θεωρητικά και πρακτικά μαθήματα σχετικά με τη γεωργική παραγωγή (καλλιέργεια δημητριακών, κτηνοτροφία, μελισσοκομία, κ.ά.). Ας προστεθούν σ' αυτά η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, η προστασία των γεωργικών προϊόντων, η οργάνωση των συνεταιρισμών και των Γεωργικών Επιμελητηρίων.

³¹ Εφημ. *Η συνεταιρισμένη Θράκη*, φ. Οκτωβρίου 1932, 1 και 4. Κατά τον Αντ. Λιάπη, «Η Θράκη μετά το 1920», *Θρακικά* (σειρά Β') 10 (1995), 112-113, μόνον στις επαρχίες Σαπών και Κομοτηνής το 1930 η παραγωγή καπνού ήταν 811 χιλιάδες οκάδες.

³² Διευθυνσις Γεωργίας Θράκης, ό.π., 134 και 137-138.

³³ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα...*, ό.π., 251.

³⁴ Ευστράτιος Ζαμπαθός, *Οι εκ Μικράς Ασίας ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες...*, ό.π., 129. Πρβλ. Α. Αιγινίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*. Εν Αθήναις 1934, 111.

³⁵ Αντ. Λιάπης, «Η θράκη μετά το 1920», ό.π., 101.

³⁶ Κατά την έκθεση του νομάρχη Έβρου. Βλ. στο Αργ. Δρακόπουλος (εκδ.), *Λεύκωμα Θράκης – Μακεδονίας*, ό.π., 210.

³⁷ Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (επιμ.), *Η απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης...*, ό.π., 217.

³⁸ Στ. Γουδέλης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στο Ν. Ροδόπη...», ό.π., 371.

³⁹ Διευθυνσις Γεωργίας Θράκης, «Ο απολογισμός του έργου της Διευθύνσεως Γεωργίας Θράκης κατά το 1931», ό.π., 134-135. Πρβλ. Μιχ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*. Πρόλογος Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Αθήναι 1934, 28-29.

Από προφανείς λόγους η εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη δημιούργησε προβλήματα στη *νομαδική κτηνοτροφία*. Οι καλλιεργούμενες γαίες επεκτείνονται εις βάρος των χέρσων, όπου διαχειμαζαν τα κοπάδια. Ανώτερος κρατικός λειτουργός της περιόδου κρίνει πως «οι νομάδες κτηνοτρόφοι εντός ολίγου είναι καταδικασμένοι να εξαφανισθώσι, συγχρόνως δε με αυτούς η αρχαία ποιμενική τέχνη από την οποίαν δεν θ' απομείνει ει μη μόνον η ηχώ του αυλού του Σαρακατσάνου ως απλό τραγούδι δια την σκληράν εξαφάνισίν του, την οποίαν θα θρηνή για να δώση μαζί μ' αυτήν και το μήνυμα στην αγαπημένη του πως δεν θ' ακουσθή πια το: *Βγήκαν οι Βλάχοι στα βουνά βγήκαν και τα κοπάδια / του Παναγιώτη το κουπί δεν φάνηκε ακόμη*», και πιστεύει – αλάνθαστα – πως «η κατάστασις αυτή προμαρτυρεί μίαν μονομαχίαν μεταξύ κτηνοτρόφων και προσφύγων, από την οποίαν νικηταί θα εξέλθουν μοιραίως οι τελευταίοι»⁴⁰. Η αναπόφευκτη αυτή συνέπεια αποτελεί μέρος των μικρών ή μεγαλύτερων αντιπαλοτήτων που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες. (Η διαμάχη ενισχύεται από τον οικονομικό ανταγωνισμό περί την διατήρηση ή την οικειοποίηση αγροτικών γαιών ή αστικών οικοπέδων, περί την αγορά εργασίας, τη βιοτεχνία και το εμπόριο⁴¹. Όμως οι προστριβές με τους γηγενείς επιτείνονται και για πολιτικούς λόγους, αφού το προσφυγικό στοιχείο «κλίνει» – στη μεγάλη του πλειοψηφία – πολιτικά προς την παράταξη των Φιλελευθέρων και ευνοεί τελικά την πολιτική επικράτησή τους). Στη Θράκη φαίνεται πως το συγκεκριμένο πρόβλημα των «αρνητικών αμοιβαιοτήτων» δεν γνώρισε την ένταση που είχε στη Μακεδονία, επειδή οι καταληφθέντες βοσκότοποι ήταν ελάχιστοι.

Αντιθέτως, για να επιστρέψουμε στην κτηνοτροφία, σύμφωνα με άλλη καταγραφή της εποχής φαίνεται ότι στη Θράκη «η προβατοτροφία των γεωργών προάγεται βαθμηδόν. Εις την τελευταίαν ταύτην παρατηρείται τάσις διατηρήσεως 10-100 προβάτων κατ' οικογένειαν εις την περιφέρειαν Εζάνης και 10-500 εις την ταύτην της Κομοτηνής (...). Μόνον εις τους ορεινούς και λοφώδεις συνοικισμούς της Ορεστιάδος η προβατοτροφία διατηρείται εισέτι ως νομαδική, αλλά εις τους παροχθίους συνοικισμούς και ταύτης εκτυλισσομένης εις οικόσιτον»⁴². Η μετατροπή λοιπόν μέρους της μετακινούμενης κτηνοτροφίας σε οικόσιτη έφερε ανάπτυξη στο ζωικό κεφάλαιο της περιοχής, αφού χορηγήθηκαν πάνω από 40 χιλιάδες μεγάλα ζώα, περί τις 45 χιλιάδες μικρά, δηλαδή ζώα αροτριώντα, φορτώματος (όνοι, ημίονοι), αναπαραγωγής (αγελάδες, κατσίκες, πρόβατα, χοίροι, κ.λπ.)⁴³, και εργαλεία (άροτρα, κάρρα, δοκάνες, σβάρνες, γεωργικές μηχανές, 18 εκατ. τεμάχια τα υπολογίζει ο Μιχ. Νοταράς)⁴⁴. Οι αριθμοί είναι ασύλληπτοι, αν υπολογισθεί σ' αυτούς η συνεισφορά των ιδίων των προσφύγων, τα επόμενα 10 χρόνια, οι οποίοι με την πανθολογούμενη εργατικότητα τους αύξησαν τους παραπάνω αριθμούς, παρά τη δυσχέρεια εξοικονομήσεως ζωοτροφών, αφού φυσικά προείχε η εξασφάλιση της επιβίωσης των μελών της οικογέ-

⁴⁰ Ν. Λάιος, «Η εγκατάστασις των προσφύγων και αι εκ ταύτης ωφέλειαι», στο Αργ. Δρακόπουλος (εκδ.), *Λεύκωμα Θράκης – Μακεδονίας*, δ.π., 74.

⁴¹ Βλ. σχετικά Γ. Μαυρογορδάτος, «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο», στον τόμο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*. Αθήνα 1977, 163 κ.ε. – Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. Αθήνα 1988, 223-224.

⁴² Ν. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάστασις των προσφύγων», δ.π., 169.

⁴³ Α. Αιγινίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες...*, δ.π., 106. Πρβλ. Γ. Ζαϊμάκης - Θ. Καλλινικάκης, *Τοπικός χώρος...*, δ.π., 77.

⁴⁴ Μιχ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, δ.π., 23.

νειάς τους. Δυστυχώς, η μοίρα φάνηκε άλλη μια φορά άδικη γι' αυτούς στη νέα τους πατρίδα: από τις πλημμύρες των ποταμών Μακεδονίας και Θράκης απώλεσαν μεγάλο μέρος αυτού του ζωτικού κεφαλαίου. Στη δεύτερη (αναφέρουμε ενδεικτικά ότι) χάνονται συνολικά 116.000 περίπου μικρά και μεγάλα ζώα, απώλεια που οδήγησε σε απελπιστική κατάσταση τους πλημμυροπαθείς⁴⁵.

Ο Κτηνοτροφικός Σταθμός της Κομοτηνής (με τον δ/ντή του Γκουλέμη) έχει θέσει ως σκοπό του (τον πέτυχε τελικά, όπως φαίνεται) τη βελτίωση των ζώων εγχώριας γενεάς και την εισαγωγή βελτιωμένων⁴⁶. Ανάμεσά τους ταύροι και άλογα – επιβήτορες, ουγγρικής, αγγλικής και αραβικής ράτσας. Στην περιοχή Κομοτηνής - για παράδειγμα - τους έχουν και ονόματα: Μερζούχ, Ισμαήλ, Βερδουνέλ, Αλή Αλμπάντ (αραβικοί), Ορφεόν (Αγγλίας), κ.ά.⁴⁷. Λέγεται πως επί δικτατορίας Μεταξά – εξ αιτίας των περιοριστικών μέτρων για το συνάλλαγμα εισαγωγής εκλεκτών αλόγων από το Εξωτερικό και για να τονωθεί προστατευθεί η εγχώρια παραγωγή - υποχρεώθηκαν οι προμηθευτές των ιπποδρόμων να αγοράζουν άλογα από το εσωτερικό. Τα άλογα που αγοράστηκαν από το νομό Ροδόπης αποδείχτηκαν τα καλύτερα στις ιπποδρομίες⁴⁸. Οι γεωργοκτηνοτροφικές εκθέσεις και τα βραβεία που αθλοθετούνταν τόνωσαν την κτηνοτροφική ζωή⁴⁹.

2.3. Υδροδότηση αγροτικών οικισμών

Η ανάγκη για καθαρισμούς πηγαδιών και αγωγών πόσιμου νερού, η ανυπαρξία δικτύων διανομής, η μεταφορά νερού από μακρινές περιοχές με πενιχρά μέσα, η κακή ποιότητα – σε πολλές περιπτώσεις – του νερού (ήταν γεμάτο χώματα, φαινόμενα κοινά και στην Μακεδονία) ανάγκασαν νωρίς την Ε.Α.Π. να προβεί σε εκπονήσεις υδρογεωλογικών ερευνών. Κατά την ίδια, οι θρακικές πεδιάδες δεν ήταν μόνο έρημες και εγκαταλελειμμένες («rare and ... used chiefly for flocks and herds»), αλλά δεν υπήρχε η παραμικρή εκμετάλλευση του υδροφόρου της ορίζοντα. Η υδροδότηση στα χωριά της Δυτικής Θράκης ήταν δύσκολη, επιπλέον διότι η πλειονότητα των χωριών είχε κτιστεί σε απόμακρες εξοχές και σε ψηλά μέρη, για να βρίσκονται μακριά από ελώδεις εκτάσεις. Το καλοκαίρι του 1924 εκπονήθηκε υδρογεωλογική μελέτη και την άνοιξη του 1925 έγιναν οι πρώτες γεωτρήσεις σε Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη και Ξάνθη. Συνολικά, μέχρι το 1926, ανοίχθηκαν 32, και μόνο μία απέτυχε, στο Φανάρι, γιατί το θαλασσινό νερό εισέδυσσε στον υδροφόρο ορίζοντα⁵⁰. Γενικά, κι εδώ το θέμα της υδρεύσεως αντιμετωπίζεται (πλην των γεωτρήσεων) με άνοιγμα αβαθών πηγαδιών, με αρτεσιανά φρέατα, με την κατασκευή υδραγωγείων για την αξιοποίηση πηγών. Τα αποτελέσματα της υδροδότησης στη Δ. Θράκη ήταν πολύ ικανοποιητικά. Μεγάλος αριθμός αγροτικών προσφυγικών οικισμών υδρεύονταν με καθαρό αρτεσιανό νερό, ήδη από τα τέλη του 1925. Τον Αύγουστο του 1928 δρομολογείται ένα τελικό πρόγραμμα ανέγερσης υδραγωγείων για 24 υπολειπόμενους οικισμούς.

⁴⁵ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα...*, ό.π., 262.

⁴⁶ Διεύθυνσις Γεωργίας Θράκης, ό.π., 136 κ.ε.

⁴⁷ Διεύθυνσις Γεωργίας Θράκης, ό.π., 139.

⁴⁸ Στ. Γουδελίς, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στο Ν. Ροδόπη...», ό.π., 371.

⁴⁹ Διεύθυνσις Γεωργίας Θράκης, ό.π., 141. Πρβλ. και σελ. 207-209.

⁵⁰ League of Nations, *Greek refugee Settlement*, ό.π., 89 κ.ε. Πρβλ. Ευστράτιος Ζαμπαθάς, *Οι εκ Μικράς Ασίας ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες...*, ό.π., 130.

2.4. Συνεταιριστική κίνηση

Η συνεταιριστική κίνηση των προσφύγων στη Θράκη ήταν ζωηρή και πρόσφερε σημαντικά στην αποκατάστασή τους. Σύμφωνα με στοιχεία της Ε.Α.Π. το 1926 στη Θράκη λειτουργούσαν 119 αγροτικοί προσφυγικοί συνεταιρισμοί (404 στη Μακεδονία)⁵¹. Κατά τον Στ. Πελαγίδη είχαν δημιουργηθεί 234 προσφυγικές συνεταιριστικές οργανώσεις με 13.258 μέλη, με κεφάλαιο 4.443.650 δρχ. και απόθεμα 1.083.447 δρχ. Με το κεφάλαιο αυτό έλαβαν από την Εθνική Τράπεζα Ελλάδος (Ε.Τ.Ε.) δάνειο ύψους 33 εκατομμυρίων δραχμών και οργάνωσαν ένα μεγάλο αριθμό σύγχρονων αγροκτημάτων χρησιμοποιώντας μηχανική καλλιέργεια. Στα τέλη του 1927 τα μέλη τους αυξάνονται σε 16.803, το κεφάλαιο ανέρχεται στο ύψος των 8.910.610 δραχμές και τα δάνεια που ελήφθησαν από την Ε.Τ.Ε. σε 81.240.667 δραχμές. Με τις οικονομικές αυτές δυνατότητες οι προσφυγικές ενώσεις «πήραν στα χέρια τους» ένα μέρος από το έργο της αποκατάστασης και της οικονομικής στήριξης των προσφύγων⁵². Το 61% των μελών των συνεταιρισμών είναι πρόσφυγες⁵³.

Το μεγαλύτερο μέρος των κονδυλίων που προωθήθηκαν από την Ε.Τ.Ε. ως δάνεια προς τους αγρότες δόθηκαν μέσω του μηχανισμού των συνεταιριστικών οργανώσεων, οι οποίες αγόρασαν αγροτικές μηχανές, χημικά λιπάσματα, εργαλεία, ζώα, δημιούργησαν φυτώρια και προώθησαν σημαντικά τη βιοτεχνία της οινοποιίας και της μεταξουργίας. Μια πολύ προοδευτική πρωτοβουλία τους ήταν η σύσταση (το 1928) έξι υπηρεσιών σε ισάριθμα μεγάλα αστικά κέντρα της Θράκης, με σκοπό να ελέγχουν τους λογαριασμούς των προσφυγικών ενώσεων κάθε επαρχίας⁵⁴. Η πιο καταπληκτική δραστηριότητα είναι ότι οι συνεταιριστικές ενώσεις των επαρχιών που παρήγγαν καπνό, συνεργάστηκαν για κοινή αποθήκευση, επεξεργασία και από κοινού πώληση του προϊόντος. Έτσι, οργανωμένοι, μπόρεσαν να αποκρούσουν τους μεσάζοντες και τις μεγάλες εμπορικές εταιρείες, οι οποίες προσπαθούσαν να μονοπωλήσουν τον καπνό της Ξάνθης σε τιμή κατώτερη των 60 δραχμών ανά οκά. Εικοσιδύο ενώσεις προσφύγων στην περιοχή Ξάνθης - Σταυρούπολης είχαν αποθηκεύσει 260 χιλιάδες οκάδες καπνά, η τιμή των οποίων κυμαίνεται μεταξύ 128 και 145 δραχμές το κιλό⁵⁵. Ανάλογα οφέλη έχουν διαπιστωθεί και στην περιοχή του Έβρου, όπου το 1931 συγκεντρώνονται 201 χιλιάδες οκάδες, παρά την καταστροφή των προσβληθέντων από παγετούς καπνών⁵⁶.

Την ίδρυση ενός τέτοιου Προσφυγικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού Επαγγελματιών, ο οποίος θα αναλάμβανε από την Ε.Τ.Ε. το υπέρ αυτού εγκριθέν δάνειο των 800 χιλιάδων δραχμών για να το κατανείμει στα 132 μέλη του, αναγγέλλει, π.χ., με διθυράμβους ο Φάρος της Αλεξανδρούπολης⁵⁷. Η ίδια εφημερίδα αναγγέλει την έναρξη συνεταιριστικών μαθημάτων («θεωρητικά και

⁵¹ League of Nations, *Greek refugee Settlement*, ό.π., 109. Κατά τον Δ. Σβολόπουλο, *Η Θράκη υπό την ελληνικήν διαίκτησιν*, Κων/νς 1922, 49, μέχρι την 31η Δεκεμβρίου 1921 σ' ολόκληρη τη Θράκη (Ανατολική και Δυτική) δρούσαν 210 συνεταιρισμοί. Απ' αυτούς 39 στην περιοχή Ανδριανουπόλεως, 44 στον Έβρο και 7 στη Ροδόπη. Μέχρι δε την 31η Δεκεμβρίου 1926 διπλασιάστηκαν (Κώστας Φωτιάδης, ό.π., 64).

⁵² Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα...*, ό.π., 207-208.

⁵³ Ν. Λάιος, «Η εγκατάστασις των προσφύγων», ό.π., 78.

⁵⁴ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)...*, ό.π., 208.

⁵⁵ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα...*, ό.π., 208. Πρβλ. Κώστας Φωτιάδης, ό.π., 64.

⁵⁶ Γενική Διεύθυνσις Θράκης, «Το έργο της διοικήσεως εν Θράκη και ανατολική Μακεδονία», στο Αργ. Δρακόπουλος (εκδ.), *Λεύκωμα Θράκης - Μακεδονίας...*, ό.π., 193.

⁵⁷ Φάρος, φ. 86 (21. 1. 1925), 1.

πρακτικά μαθήματα περί του ωραίου θεσμού των συνεταιρισμών»), τον Δεκέμβριο του 1924, με «δάσκαλο» τον επόπτη των συνεταιρισμών Παπαχατζή στη Δημοτική Σχολή Θηλέων της πόλης.

Αμυδρή εικόνα του δανεισμού εκ μέρους των προσφύγων δίνει η παρακάτω καταχώριση της Ε.Τ.Ε. (1924). Οι αναφερόμενοι όροι είναι ενδιαφέροντες: «Εγγραφαί δια το προσφυγικόν δάνειον ενεργούνται παρὰ τῷ ενταύθα υποκαταστήματι της Εθνικῆς Τραπεζῆς ἐπὶ ἀμέσῳ προκαταβολῇ μίας λίρας καθ' ὁμολογίαν, του υπολοίπου καταβλητέου εἰς τέσσαρας εἰσέτι δόσεις μέχρι της 18^{ης} Μαρτίου 1925 και υπό την επιϋύλαξιν της κατανομῆς των τίτλων αναλόγως των γενικῶν αποτελεσμάτων των εγγραφῶν»⁵⁸.

Ο ομαδικός τρόπος εγκατάστασης των προσφύγων και τα συμφυέντα προβλήματα οδήγησαν αναπόφευκτα στη δημιουργία αγροτικού συνδικαλισμού, που είναι – συν τοις άλλοις – και έκφραση της πολιτικής τους ιδεολογίας:

*Εγέντανε και πρόσφυγες, έρθανε 'ς την πατρίδαν
'ς σον Βενιζέλον τον τρανόν έχ'νε έναν ελπίδαν*⁵⁹,

ή, το πιο γνωστό λόγο:

*Βενιζέλε μας πατέρα της πατρίδος
Βενιζέλε μας πατέρα της φυλής.*

Βεβαίως η μη ικανοποίηση όλων των οικονομικών αιτημάτων των προσφύγων, η κρίση του 1929, η ελληνoturκική συμφωνία του 1930 και άλλα τους οδήγησαν σταδιακά σε οξεία κριτική στάση προς τον προαναφερθέντα πολιτικό χώρο, που οδήγησε ένα μεγάλο μέρος των υποστηρικτών του στο «απέναντι» πολιτικό στρατόπεδο. Βεβαίως οι αντιδράσεις, οι απογοητεύσεις και τα δικαιολογημένα αιτήματα των προσφύγων ήρθαν πολύ πιο νωρίς, από τις πρώτες μέρες της εγκατάστασης, αλλά και στην πορεία της. «Έμμετρα παράπονα» επιγράφει κάποιος τους σατιρικούς στίχους που έφτασαν στις στήλες του θρακικού Τύπου στις αρχές του 1925. Μπορεί ο «πουητικός τρόπος» του παρακάτω στιχουργήματος να είναι ατυχής, το περιεχόμενό του όμως είναι αρκετά ενδιαφέρον, αφού θέτει επί τάπητος καίρια προβλήματα των ημερών εκείνων:

*Έφτασε μια επιτροπή από τους βουλευτάδες
και εξ αυτών δε πρόσφυγες Θράκης, Μικράς Ασίας
τους υποδέχτησαν αυτούς και πάλι οι παπάδες
όπως προχθές τον υπουργό, τον της συγκοινωνίας.*
5 *Και ο σκοπός του ερχομού είναι να συγκεντρώσουν
προσφυγικά παράπονα, γιατί πρέπει να πάγουν
αρσενικοί και θηλυκοί να τους περικυκλώσουν
και να τους πουν στο ύπαιθρον το βίο τους διάγουν
όσους σπίτια δεν έδωσαν σειράν των να ζητήσουν*
10 *ας πουν όσα κι αν έγιναν τα 'δωσαν εις ευπόρους
κι αν αμφιβάλλουν δι' αυτά, τότε να απαντήσουν
ότε θα έλθη ο καιρός δια τους ψηφοφόρους.
Ας πουν ότι τα δάνεια τα παίρνουν οι μεγάλοι
εις βάρος πάντα των μικρών, γιατί αυτοί γνωρίζουν*

⁵⁸ Φάρος, φ. 61 (16. 12. 1924), 1.

⁵⁹ Στάθης Ευσταθιάδης, Τα τραγούδια του ποντιακού λαού... Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, 360.

- 15 το οὐάν στεπ και το φοξ τροτ, αλλά θα έλθη πάλι
ένας καιρός που οι μικροί ξέρουν για να μαυρίζουν.⁶⁰

2.5. Αστική αποκατάσταση

Η πλημμυρίδα του προσφυγικού ζητήματος αναγκάζει την ελληνική πολεοδομία να υιοθετήσει μια εξαιρετικά προωθημένη νομοθεσία (με σχετικούς νόμους από το 1923 κ.ε.) για ασφαλή και φθηνή κατοικία⁶¹. Συνεπεία αυτού, ο αστικός χώρος επεκτείνεται μεν, «ομογενοποιείται» όμως. Οι πόλεις αποκτούν νέα σχέδια, που ανατρέπουν την μέχρι τότε εικόνα τους, και κυρίως τη χωρική και κοινωνική (τις εθνικές και θρησκευτικές διακρίσεις) διάθρυσή τους. Η Ξάνθη, π.χ., δέχτηκε 15.000 πρόσφυγες σε σύνολο προϋπάρχοντος πληθυσμού 16.000, η Κομοτηνή 11.000 σε σύνολο 21.000, πληθυσμιακές αλλαγές που απαιτούσαν σχεδιαστικές αναπροσαρμογές. Η ίδια πόλη, ενώ το 1920 είχε περίπου 21 χιλιάδες κατοίκους και εκτεινόταν σε 120 εκτάρια (αναλογία 177 κάτοικοι ανά εκτάριο), το 1928 έχει 31.551 κατοίκους «απλωμένη» όμως σε 300 εκτάρια (αναλογία 105 κάτοικοι ανά εκτάριο)⁶². Κατά τον Ch. Eddy ο αριθμός των αστικών κατοικιών που κατασκευάστηκαν από την ΕΑΠ στις προαναφερθείσες πόλεις ήταν τρίτος στη σειρά μετά από αυτές της Αθήνας και του Πειραιά⁶³. Η απογραφή των αστών προσφύγων (καλοκαίρι του 1927, χωρίς τις περιοχές Δράμας-Κάβαλας) έδωσε γενικό σύνολο αποκαταστημένων οικογενειών 7.345, που αντιστοιχούσαν σε 28.714 άτομα. Με τις περιοχές Δράμας - Καβάλας ο αριθμός τους ανήλθε στις 17.183 (65.534 άτομα). Τα στατιστικά δεδομένα βεβαίως δεν μπορεί να είναι απολύτως ορθά, διότι είναι αδύνατο να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια ο αριθμός των προσφύγων που απέμεναν για εγκατάσταση σε κάθε επαρχία. Πολλοί πρόσφυγες δεν δέχτηκαν την κρατική συνδρομή, άρα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ένας μεγάλος αριθμός τους απορροφήθηκε από τον ντόπιο πληθυσμό⁶⁴. Λίγο πριν από τη διάλυση της Ε.Α.Π. στη Δ. Θράκη υπήρχαν 32 αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί με 6.215 οικήματα (συμπεριλαμβάνονται οι περιοχές Δράμας-Καβάλας).

Αρωγός στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων – εκτός των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων, του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, των εισφορών των Ελλήνων του Εξωτερικού⁶⁵ – ήρθαν και οι φιλανθρωπικές οργανώσεις των περιοχών εγκατάστασης. Η φιλανθρωπία, είτε ως

⁶⁰ Φάρος, φ. 83 (17. 1. 1925), Ι, με το ψευδώνυμο Τσιμπίδα.

⁶¹ Κ. Α. Καργιώτης (επιμ.), *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν αποκατάστασιν των προσφύγων*, ό.π., 165-172, 172-174, κ.α.

⁶² Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων», στον τόμο *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα (11-12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα 1999, 102.

⁶³ Ch. Eddy, *Greece and the greek refugees*, ό.π., 149.

⁶⁴ Ch. Eddy, ό.π., 150-151.

⁶⁵ Για τη δράση τους βλ. Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα...*, ό.π., 315 κ.ε.- Στ. Γουδελής, «Η αποκατάσταση των προσφύγων...», ό.π., 344. Ο τελευταίος αναφέρει ότι ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός ανέλαβε τα συστήματα 500 χιλιάδων προσφύγων και εγκατέστησε 18 χιλιάδες ορφανά στα ορφανοτροφεία. Σημαντική ήταν και η αρωγή της Near East Relief, για την οποία ενδεικτικά βλ. Fr. Ross, C. Luther Fry, Elb. Sibley, *The Near East and american philanthropy*. Columbia University Press, N. York 1929. – J.L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930)*. An interpretation. The MacMillan Company, N. York 1930. – H.J. Psomides, «The American Near East (NER) and the Megali Catastrophe in 1922», *Journal of Modern Hellenism* 19-20 (Winter 2000-01), 135-150.

εθελοντική και ανακουφιστική «ανακατανομή» του εισοδήματος κι εδώ, είτε ως θεάρεστη πρακτική είχε θετικά αποτελέσματα. Αντλούμε από την εφημερίδα *Φάρος* της Αλεξανδρούπολης μια καταχώριση του νομάρχη Έβρου Μ. Καλογερόπουλου (Νοέμβριος του 1924): «Είναι τοις πάσιν γνωστόν ότι ιδίως κατά την εποχήν ταύτην του έτους πολλαί χήραι και ορφανά προσφύγων στερούνται των απαιτητών προς συντήρησιν αυτών μέσων. Και είναι μεν αληθές ότι το Κράτος το παν έπραξε και πράττει υπέρ αυτών, είναι ανάγκη εν τούτοις όπως και η ιδιωτική φιλανθρωπία έλθη αρωγός εις το έργον της περιθάλψεως των προσφύγων.

Ταύτα έχοντες υπ' όψιν ποιούμεθα έκκλησιν εις τα φιλόανθρωπα αισθήματα των συμπολιτών μας ίνα ευαρεστούμενοι ενισχύσωσιν ημάς εν τη προσπάθειά ημών ταύτη.

Την προσεχή Δευτέρα, 10^{ης} τρέχοντος, το Διοικητικόν Συμβούλιον του Συλλόγου των Δεσποινίδων θέλει περιέλθει τα καταστήματα και τα εμπορικά γραφεία της πόλεώς μας προς συλλογήν διαφόρων τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης. Παρακαλούνται όθεν οι φιλόανθρωποι συμπολίται όπως ευαρεστούμενοι διαθέσωσιν ό,τι έκαστος δύναται προς ανακούφισιν της προσφυγικής όυσυχίας»⁶⁶.

Το θέμα της υγείας των προσφύγων έγινε για τους ίδιους, το κράτος και την Ε.Α.Π. ζωτικής σημασίας. Στη Μακεδονία και τη Θράκη οι πρόσφυγες υπέφεραν αφάνταστα από την ελονοσία και τα κουνούπια. Το ποσοστό θνησιμότητας τους τελευταίους μήνες του 1923 υπολογίστηκε σε 45%. Το 70% των θανάτων οφειλόταν στην ελονοσία και το 25% στον τύφο και τον παράτυφο. Κέντρο για την προστασία από την ελονοσία υπήρχε στη Θράκη μόνο στις Σάπες⁶⁷. Ο Στάθης Πελαγίδης αναφέρει ότι στις δύο αυτές περιοχές λειτουργούσαν συνολικά 59 αστυϊατρεία, ένα βακτηριολογικό εργαστήριο και ορισμένα προσφυγικά νοσοκομεία σε μεγάλα αστικά κέντρα. Ειδικότερα στη Δ. Θράκη, σύμφωνα με κρατική πηγή, υπήρχαν: το Υγειονομικό Κέντρο (νοσοκομείο) Αλεξανδρούπολης, ένα νομιατρείο, επτά ανθελονοσιακοί σταθμοί, ένα αντιαφροδισιακό συνεργείο, ένα νοσοκομείο⁶⁸, της Κομοτηνής, που λειτουργούσε από την 1η Απριλίου 1921.

Στις θεραπευτικές μεθόδους των υπευθύνων ας προστεθεί και η καταφυγή προς το Θείο. Διαβάζουμε από τον *Φάρο* Αλεξανδρούπολης: «...Εψάλη εις τον μητροπολιτικόν ναόν, χοροστατώντος του Μητροπολίτου μας κ. Γερβασιού, παράκλησις υπέρ καταπαύσεως των επιδημικών ασθενειών που μαστίζουν τον τόπον μας. Ακολούθως εγένετο περιφορά των αγίων εικόνων...»⁶⁹.

2.6. Αριθμός εγκατασταθέντων προσφύγων – η σημασία του εποικισμού της Θράκης

Όσον αφορά στον αριθμό των εγκατασταθέντων προσφύγων, οι αριθμοί μεν παρουσιάζουν μικροδιαφορές (πώς θα γινόταν άλλωστε να δοθεί ακριβής αριθμός), γεγονός είναι πάντως πως πρόκειται όντως για «άθλο της αποκατάστασης». Ο Ευστρ. Ζαμπαθάς αναφέρει ότι στους νομούς Έβρου και Ροδόπης εγκατεστάθηκαν συνολικά 99.913 πρόσφυγες (49.724 και 50189

⁶⁶ *Φάρος*, φ. 34 (7. 11. 1924), 1.

⁶⁷ Ευστρ. Ζαμπαθάς, *Οι εκ Μικράς Ασίας ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες...*, ό.π., 131 και 132.

⁶⁸ Γενική Διεύθυνσις Θράκης, «Το έργον της διοικήσεως εν Θράκη και ανατολική Μακεδονία», ό.π., 185. Πρβλ. Αντ. Λιάπης, «Η Θράκη μετά το 1920», ό.π.

⁶⁹ *Φάρος*, φ. 35 (8. 11. 1924), 1. – G. Kritikos, «Intergation of refugees in a religious context», *Balkan Studies* 42: 1-2 (2001), 245-246.

αντιστοιχώς) προερχόμενοι από τη Μικρά Ασία⁷⁰. Η επίσημη απογραφή του πληθυσμού της 15ης Μαΐου 1928 κατέγραφε τους μετά την Μικρασιατική Καταστροφή πρόσφυγες στη Θράκη σε 96.264. Απ' αυτούς 42.938 στον νομό Έβρου (στις επαρχίες δηλ. Σουφλίου, Διδυμοτεύχου, Ορεστιάδος και Σαμοθράκης), και 53.326 στο νομό Κομοτηνής (υπάγονται οι επαρχίες Κομοτηνής, Ξάνθης και Σαπών)⁷¹. Η ίδια απογραφή, για τους προ της Μικρασιατικής Καταστροφής και τους μετά απ' αυτήν πρόσφυγες στην Θράκη δίνει τα εξής στοιχεία⁷²:

	προ της Μικρασιατικής Καταστροφής	μετά την Μικρασιατική καταστροφή
από Μ. Ασία	953	19.338
Αν. Θράκη	3.230	64.106
Πόντο	1.006	4.879
Βουλγαρία	3.940	5.251
Καύκασο	1.887	1.707
Ρωσία	970	368
κλπ	κλπ	κλπ
Σύνολο	11.343	96.264

Άρα, σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά, στη Δ. Θράκη εγκαταστάθηκαν συνολικά 107.607 άτομα, ποσοστό 8,81% επί του συνόλου του προσφυγικού πληθυσμού.

Κατά τη διεξαγωγή αυτού του κολοσσίου έργου παρατηρήθηκαν βεβαίως λάθη και παραλείψεις, πολύ ολιγότερα πάντως από αυτά που παρατηρήθηκαν κατά την εγκατάσταση των Ελλήνων της Βουλγαρίας στις αρχές του αιώνα. Μπορεί από δημοσιονομικής απόψεως το κράτος να χρεώθηκε στο Εσωτερικό και στο Εξωτερικό ή να υστέρησε σε άλλους κοινωνικούς τομείς. Πχ., από τις αρχές του 1924 μέχρι το τέλος του 1929 έχουν τεθεί στη διάθεση της Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης κονδύλια ύψους 385.105.069 δρχ. Οι δαπάνες που κάλυψαν εποικιστικές ανάγκες αγροτών προσφύγων στη Δ. Θράκη αντιπροσωπεύουν το 21,83% του συνόλου των δαπανών όλης της χώρας, ενώ η δαπάνη της αστικής αποκατάστασης, στο ίδιο διάστημα, ανέρχεται στο ύψος των 203.115.756 δρχ.⁷³ Όλα αυτά όμως υποχωρούν μπροστά στην πολυποίκιλη συνεισφορά των προσφύγων στην ανάπτυξη αυτού του τόπου (οικονομική, πολιτική, κοινωνική). Εμείς εδώ μένουμε σε μια άλλη διάσταση της προσφοράς τους: σ' αυτήν που έφερε η αλλαγή της εθνολογικής σύστασης του πληθυσμού της Ελλάδας και ειδικά των ακριτικών περιοχών της. Ενώ λοιπόν κατά την απογραφή του 1920 στη Δ. Θράκη οι Έλληνες φτάνουν περίπου τις 68 χιλιάδες, οι Βουλγαρίζοντες (όρος του Α. Α. Πάλλη) τις 35, οι Μουσουλμάνοι τις 84 και οι υπόλοιποι τις 4 χιλιάδες, το 1925 οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι 189 χιλιάδες, 23 χιλιάδες,

⁷⁰ Ευστρ. Ζαμπιθάς, *Οι εκ Μικράς Ασίας ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες...*, ό.π., 102, 104, 108, 112.

⁷¹ Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15ης Μαΐου 1928. Εν Αθήναις 1933, τ. 1, 401, 402 κ.ε.

⁷² Στατιστικά αποτελέσματα..., ό.π., 413. Ο Ισαάκ Λαυρεντίδης ανεβάζει τον τελικό αριθμό των μετά την Μικρασιατική καταστροφή προσφύγων σε 107-607. Βλ. Ισαάκ Λαυρεντίδης, *Πρόσφυγες εξ ανταλλαγής και ανταλλάξιμος περσονσία*. Ανάτυπο από την *Ποντιακή Στοά* του 1972-1974, Αθήναι 1975, 82. Πρβλ. στο Ν. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάσταση των προσφύγων», ό.π., 166-168.

⁷³ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)...*, ό.π., 202.

84 χιλιάδες και 8 χιλιάδες, ή σε ποσοστά 62,1% Έλληνες, 27,5% Μουσουλμάνοι, 7,5% Βουλγαρίζοντες και 2,8% οι υπόλοιποι⁷⁴. Το 1928, σύμφωνα με στοιχεία του sir John Hope Simpson («Greece achieved a new homogeneity») το ποσοστό για τους Έλληνες πολίτες φτάνει στο 93,87% (συμπεριλαμβάνει δηλαδή ορθά και το μουσουλμανικό στοιχείο)⁷⁵. Ο Henry Morgenthau, ο πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π., θεωρεί την ομογενοποίηση του ελληνικού στοιχείου ως πρώτο κέρδος της Ελλάδας από την έλευση των προσφύγων, μιλά για «νέα εθνική ενότητα» και για «γεωγραφική ενότητα της φυλής»⁷⁶. Ο Ελευθ. Βενιζέλος, λίγες ημέρες μετά την καταστροφή του '22, εξήρε τη σημασία του προσφυγικού ζητήματος («από την κακήν ή καλήν λύσιν του ζητήματος εξαρτάται χωρίς υπερβολήν το μέλλον της Ελλάδος») και εξέφρασε την πίστη του ότι μετά την κατακρήμνιση της «Μεγαλυτέρας Ελλάδος» θα πρέπει το κράτος να εξασφαλίσει πλέον «την στερέωση της Μεγάλης Ελλάδος, ης τα σύνορα ουδέποτε θα είναι ασφαλή, εάν Δυτική Θράκη και Μακεδονία δεν καταστούν και εθνολογικώς, όχι μόνον πολιτικώς, ελληνικάί χώραι»⁷⁷.

3. Η περίπτωση του Θυολόριου Κομοτηνής

3.1. Λίγα λόγια για την έρευνά μας στο χωριό

Η έρευνά μας στο Θυολόριο Κομοτηνής (έναν ακραιφνώς ποντιακό οικισμό του 1923) άρχισε - με τη βοήθεια ομάδας φοιτητών μας - τον Νοέμβριο του 2005 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Στόχος μας είναι να διερευνήσουμε την ταυτότητα της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας⁷⁸ που εγκαταστάθηκε εκεί το 1923 και τις διαδικασίες μετεξέλιξής της, όπως δηλαδή αυτή συγκροτήθηκε και μετεξελίχθηκε (συνυπάρχουσα και συνδιαμορφούμενη με την ελληνική) στη νέα της πατρίδα, μέσω της μελέτης συγκεκριμένων παραμέτρων και συγκεκριμένης μεθοδολογίας, που δεν είναι του παρόντος να αναφερθούν. Εντελώς ενδεικτικά, για να καταστήσουμε σαφές το γενικότερο πνεύμα της έρευνάς μας, αναφέρουμε εδώ κάποια θέματα που θα μας απασχολήσουν:

- η καταγωγή, η όλη πορεία της εγκατάστασης των δύο ποντιακών ομάδων του χωριού, η διαδικασία της ονοματοθεσίας του, θέματα τα οποία παρουσιάζουμε αμέσως παρακάτω ακροθιγώς,
- το ζήτημα της «οικειοποιήσεως» του πρώην «άξενου» χώρου, σχετιζόμενου με τη δημιουργία δηλαδή των πρώτων οικιών, με την συγκεκριμένη χωροθέτηση των κοινωνικών χώρων του οικι-

⁷⁴ Α. Α. Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδον 1912-1924*. Αθήναι 1925, 17 κ.ε. Για τη συμβολή των προσφύγων στη νέα εθνολογική σύσταση των Νέων Χωρών βλ. ενδεικτικά Α. Αιγινίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας...*, ό.π., 159-174.

⁷⁵ John Hope Simpson, *The refugee problem. Report of a survey*. Oxford University Press, London - N. York - Toronto, 1939, 21.

⁷⁶ Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα...*, ό.π., 415.

⁷⁷ Στον Κ. Σβολόπουλο, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή...*, ό.π., 15.

⁷⁸ Έχουν προταθεί πολλοί και διάφοροι μεταξύ τους ορισμοί για την έννοια. Προτιμούμε εδώ να την ορίσουμε δια των χαρακτηριστικών της: εθνοτική ομάδα χαρακτηρίζεται εκείνη η οποία (α) έχει συλλογικό όνομα, (β) κοινό «καταγωγικό μύθο», (γ) κοινή ιστορία, (δ) είναι φορέας ενός διακριτού πολιτισμού, (ε) συνδέεται με μια ορισμένη γεωγραφική περιοχή, (στ) τη διακρίνουν ισχυρά συναισθήματα αλληλεγγύης, κ.ά. Βλ. αναλυτικότερα Β. Κ. Γούναρη, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις. Εθνοτικές ταυτότητες και μειονοτικά ζητήματα στη Μακεδονία», στον τόμο Β. Κ. Γούναρη, Ιάκ. Μιχαηλίδης, Γ. Β. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Πρόλογος Θ. Βερέμης. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 1997, 35-36.

- σμού (εκκλησίας, κεντρικής πλατείας, αγοράς), με το ρυμοτομικό του σχέδιο, την οριστική διανομή οικοπέδων και αγροτικής γης. Ενδεικτικά, εδώ παρουσιάζουμε εν συντομία κάποιες όψεις της «αγιοποιήσεως» του χώρου του, με τα παραδείγματα της βρύσης, του σχολείου και της εκκλησίας,
- το θέμα της (ανα)δημιουργίας εσθιακών συγγενικών ομάδων, πρακτική που παραπέμπει ευθέως στο μικρασιατικό τους παρελθόν. Θυμίζουμε ότι πλήθος πατροπολωνυμίων στον μικρασιατικό Πόντο σχηματίζονταν με την προσθήκη στα οικογενειακά ονόματα της κατάληξης *-άντων*.⁷⁹ Τώρα, το 1929 κ.ε. στο χωριό έχουμε τους *Σαλπηγάντ'*, τους *Γιαννοχασάντ'*, κ.ά. Η οργάνωση του χώρου λειτουργεί και πάλι ως στοιχείο ενίσχυσης της *συλλογικής μνήμης*,
 - το θέμα των δύο επιμέρους *τοπικών ταυτοτήτων* που φέρουν μαζί τους, των δύο ξεχωριστών *εντοπιότητων*, στις οποίες μετά από λίγα χρόνια συμβίωσης θα προστεθεί μια τρίτη, αυτή των Θρυλοριωτών. Η *συλλογική συνείδηση* είναι κοινή, η διπλή όμως νέα *τοπικότητα* (αφού βασίζεται σε διαφορετικές *εντοπιότητες*) παρουσιάζεται ισχυρότερη τής υπό διαμόρφωση (αργότερα φυσικά, μετά το 1945) καινούργιας και κοινής. Οι αντίπαλες *εντοπιότητες* γίνονται αφορμή για δημιουργία *αρενητικών αμοιβαιοτήτων* μεταξύ των δύο ομάδων, που εκφράστηκαν με *πραγματικούς και συμβολικούς ανταγωνισμούς*, με δημιουργία υποτιμητικών χαρακτηρισμών, με απορριπτικό λόγο του ενός για τον άλλο,⁸⁰
 - η μελέτη των στοιχείων που διαφοροποιούν και ενισχύουν την *ποντιακή ταυτότητα* μέχρι τη δεκαετία του 1960, δηλαδή: «καταγωγικοί μύθοι», ιστορικό παρελθόν, επιτεύγματα στη γεωργική, οικονομική και πολιτιστική τους ζωή (συστηματική καλλιέργεια της γης, ίδρυση συνεταιρισμού και συνεταιριστικού εμπορικού καταστήματος, αλευρόμυλου, ίδρυση ποδοσφαιρικής ομάδας), οικονομική άνθιση μετά το 1935, πολιτισμικά στοιχεία (έθιμα, τρόποι διασκέδασης, ενδυμασία, γλώσσα), η ταυτότητά τους ως *αντίθεση* προς την ταυτότητα των *Άλλων* (ελλαδιτών), η ενεργός συμμετοχή του χωριού στην εθνική εποποιία του 1940 και την αντίσταση κατά των Γερμανοβουλγάρων, κ.λπ., κ.λπ., μελέτη δηλαδή όλων των στοιχείων που κάνουν τους σημερινούς Θρυλοριώτες να μιλούν για τη «χρυσή εποχή» του χωριού,
 - η πτώση και η παρακμή, μετά τον Εμφύλιο (μετά το 1948 ακριβώς), και η «νέα ξενιτιά» προς τη Γερμανία, από το 1959 κ.ε.,
 - η *σύγχρονη ποντιακή ταυτότητα*, με έμφαση, ειδικότερα, στη σημασία του Πολιτιστικού Ομίλου του χωριού, ως οργανωμένης μορφής προώθησης και ενίσχυσης της ποντιακής *συλλογικής ταυτότητας*⁸¹, μέσω των συγκεκριμένων δράσεων και των στοχοθεσιών του, και άλλα πολλά.

3.2. Περί την ονοματοθεσία του χωριού: ενδεικτικές επισημάνσεις

Εν αρχή ην το όνομα, με τις διαφορετικές γραφές του και τις ερμηνευτικές απόπειρες για την επισήμανση της καταγωγής του: *Θρυλλόρειον*, *Θρυλλώρειον*, *Θρυλλόριον*, *Θριλόριον*, *Θρυλόριο*.

⁷⁹ Βλ. π.χ. Γ. Ζερζελίδης, «Τοπωνυμικό της Άνω Μασούκας», *Αρχαίον Πόντου* 23 (1959), 87 κ.ε.

⁸⁰ Βλ. Μ. Γ. Σέργη, *Ακλήρηματα. Οι αλληλοσπαραγμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*. Εκδόσεις Αντώνη Αναγνώστου, Αθήνα 2005.

⁸¹ Πρβλ. ενδεικτικά Μ. Γ. Βαρθοϋνής, *Η λαογραφική φνισιογνωμία του θρακικού δήμου Αιγείρου*. Έκδοση δήμου Αιγείρου, Κομοτηνή 2004, 44 κ.ε. Όσο για τους συχνά αναφερόμενους εδώ όρους *ταυτότητας*, *τοπικότητα*, *τοπική ταυτότητα*, «*ανήκειν*», *συλλογική ταυτότητα*, *εντοπιότητα*, *εθνοτοπική ταυτότητα*, βλ. ενδεικτικά Μ. Σέργη, *Ακλήρηματα...*, ό.π., όπου αρκετή προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*. Εκδοτ. Οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσ/κη 2000², 57-58.

Ο λόγιος γραμματέας του χωριού Κώστας Σαλπυγγίδης, φορέας και συνεχιστής της ισχύουσας μέχρι σήμερα ερμηνείας του τοπωνυμίου, όπως την άκουσε από τον (επί δεκαετίες) γραμματέα του χωριού Γ. Πρίσκο, και πολλοί άλλοι το ερμηνεύουν από το όνομα κάποιου Τρέιλορ, ενός άγγλου, όπως λένε, μηχανικού που ανέλαβε να συντάξει το ρυμοτομικό σχέδιο του χωριού στο τέλος της δεκαετίας του 1920. Η «περίπτωση Κ. Σαλπυγγίδη» μάς δίνει την ευκαιρία να διερευνήσουμε και πάλι τον ρόλο της *λογιοσύνης*⁸² στον σχηματισμό, στην οριοθέτηση ή πιθανώς στην ανασηματοδότηση της *συλλογικής μνήμης* και της *τοπικής ταυτότητας* του χωριού. Η προφορική (πολιτισμική) ιστορία, η μνήμη γενικά, αναφέρονται όχι τόσο σε γεγονότα, αλλά σε σημασίες⁸³, αυτές έχουν – τελικά – ενδιαφέρον. Διηγείται ένας οπαδός αυτής της απόψεως, ο Γιάννης Λαζαρίδης: «*Το χωριόν ονομάστηκε Θρυλόριον γιατί - έκ'σα εγώ α' - 'ς σους προγόνους μου - ότι ελέγανε ο Εγγλέζος που έτονε τοπογράφος εδώ κι έκανε το πρώτον σχέδιον λεγόταν Θρύλιος....*». Άλλοι πληροφορητές αποδίδουν ρωσική υπηκοότητα στον ρυμοτόμο μετατρέποντάς τον σε Θρυλόρωφ. Προς ενίσχυση της κοινής θέσης τους, ότι πρόκειται δηλαδή περί *ανθρωπωνυμικού τοπωνυμίου*, αναφέρουν ότι και το γειτονικό Μπρόκτειο (νυν Ροδίτης) οφείλει - αναλογικά - την ονομασία του σε κάποιον άγγλο ρυμοτόμο, ονόματι Μπρόκτον. Ο Φώτης Ιωαννίδης, καφεπώλης του χωριού, ενίσχυσε την από τον Άγγλο Τρέιλορ καταγωγή του ονόματος του χωριού με τον ισχυρισμό ότι οι δρόμοι και η κεντρική του πλατεία αναπαριστούν την εικόνα της αγγλικής σημαίας. Μας τη ζωγράφισε κιόλας προς επίρρωση της σκέψης του.

Ένα μέρος όμως των κατοίκων επιθυμεί να συνδέσει το όνομα του χωριού με τους ποντιακούς θρύλους (θρύλος - Θρυλόριο). Η λαϊκή αυτή άποψη, η τοπική δηλαδή «μυθολογία» που παρακάμπτει τη *λόγια ονοματολογική εκδοχή και ερμηνεία*, ασχέτως αν δεν είναι σωστή, μας ενδιαφέρει περισσότερο. Εξ άλλου, αυτό είναι ένα από τα θαυμαστά ενδιαφέροντα της Λαογραφίας, η μελέτη των *λαϊκών ερμηνειών στα λαογραφικά πράγματα*. Είναι γνωστόν στη Λαογραφία ότι τα τοπωνύμια είναι – συν τοις άλλοις – φορείς ιδεολογίας και ιδεολογημάτων, εθνικών και τοπικών μυθολογιών, συμμετέχουν δηλαδή στο σχηματισμό του πολιτισμικού περιγράμματος μιας κοινότητας⁸⁴. Κανένα όνομα δεν είναι «ουδέτερο», κρύβει μέσα του *ιδεολογία και σκοπιμότητες*⁸⁵. Παράβαλε το όνομα του παιδιού: με αυτό οι γονείς του δεν εκπληρώνουν απλά ένα χρέος αγάπης προς τους πεθαμένους παππούδες, αλλά και ένα ιερό καθήκον, να τους «αναστήσουν»,

⁸² Το θέμα θέτουν οι Ε. Hobsbawm και Τ. Ranger, στο βιβλίο τους *The invention of tradition*, Cambridge 1983.

⁸³ Πρβλ. W. Ong, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*. Μετάφρ. Κ. Χατζηκυριάκου. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, 16.

⁸⁴ Αλέκος Φλωράκης, «Ιστορία - "Υστέρνια" Τήνου. Τοπωνομασία, παρετυμολογία και ιδεολόγημα», *Εθνολογία* 2/1993, 107.

⁸⁵ Δ. Β. Οικονομίδης, «Όνομα και ονοματοθεσία εις τας δοξασίας και συνηθείας του ελληνικού λαού», *Λαογραφία* 20 (1962), 446-542. – Μ. Μερακλής, «Σύγχρονες τάσεις της Λαογραφίας: Ένα παράδειγμα από την Κάρπαθο», στο βιβλίο του *Θέματα Λαογραφίας*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, 37 κ.ε. – Β. Vernier, *Η κοινωνική γέννηση των αισθημάτων. Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001. – Α. Δρούλια, «Η εθνική παράδοση στην ονοματοθεσία και ο Διαφοτισμός. Ένα παράδειγμα από την Αχαΐα», *Μνήμων* 10 1985, 187-201. – Χρ. Βέικου, «Το όνομα ως όριο ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό. Ανθρωπολογικό σχόλιο στο στίχο Ι, 366 της Οδύσσειας», *Εθνολογία* 6-7 (2000), 467-481. – Ελ. Αλεξιάκης, «Ονοματοθεσία και στρατηγικές μεταβίβασης της παρουσίας στην Κέα Κυκλάδων, στον τόμο *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Πρακτικά Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002), τ. Β'. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, 365-384. – Αντω. Γεωργούλας, *Αφανείς διαδρομές. Διαφοροποίηση, ταυτότητα, ονοματοθεσία*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997. κ.ά.

μεταβιβάζοντας όμως παράλληλα στο παιδί το σύνολο σχεδόν της περιουσίας του πατέρα του που έχει περιέλθει σ' αυτόν από τον «αναστημένο» παππού. Όλα αυτά (λατρεία προγόνων, ιδεολογία της ανάστασης, το σύστημα της μεταβίβασης των ονομάτων με τους κανόνες της κληρονομιάς, κυρίαρχα στοιχεία ενός συστήματος εκμετάλλευσης – κατά τον B. Vernier –) μπορούν – εν τίνι μέτρῳ – να μεταφερθούν και στη στρατηγική ονοματοθεσίας του χωριού: βοηθούν στη *συμβολική συγκρότηση* ή την *ανασυγκρότηση* του όλου προτέρου ιστορικού βίου των κατοίκων του, ενισχύουν τη *συλλογική* τους μνήμη. Το όνομα ενός χωριού ανασταίνει το παρελθόν και καθορίζει παράλληλα τη σχέση του με το παρόν. «Το χωριό μας είναι θρύλος» μας είπε ένας αφηγητής, συλλογικός εκφραστής αυτής της άποψης. Ο κόσμος του χωριού έχει προσθέσει στα γεγονότα του απώτερου ιστορικού παρελθόντος του (αντάρτικο του Πόντου, ανεκπλήρωτο όραμα της δημιουργίας του ανεξάρτητου ποντιακού κράτους, ξεριζωμός, κ.ά.) *τις δικές του* τραυματικές εμπειρίες, τις κακουχίες, τα *περισαλύνχα* (βάσανα) που περιγράφουμε παρακάτω, τέτοιες εντάσεως και εκτάσεως που απόκτησαν θρυλική διάσταση, και ενσωματώθηκαν φυσικά στο *συλλογικό φαντασιακό*. Οι ταλαιπωρίες της εξορίας, η άφιξη στην Ελλάδα, οι παλινδρομήσεις της εγκατάστασης, οι δυσκολίες της δημιουργίας του πρώτου οικισμού, όλα αυτά είναι τόσο ισχυρά που είναι αδύνατον να χωρέσουν στην ανθρώπινη σκέψη: μάλλον πρέπει να είναι *επικά, θρυλικά*.

Η έρευνά μας για την επιστημονική ερμηνεία του τοπωνυμίου αρχίζει τώρα (Μάρτιος 2006) στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών (Α.Υ.Ε.) και θα συνεχιστεί στη Γενεύη, στα αρχεία της Κοινωνίας των Εθνών. Οι έμμενες ιδέες των λογίων του χωριού σχετικές με την αναντίρρητη – κατ' αυτούς – σύνδεση του ονόματος του χωριού με κάποιον ξένο ευεργέτη του δεν μας άφησαν αδιάφορους, αλλά κατεύθυναν προς τα εκεί την έρευνά μας. Η πρόταση που καταθέτουμε αυτήν την στιγμή, βασισμένη στα μέχρι τώρα ευρήματα από το Α.Υ.Ε. είναι ότι *πρόκειται για τον συνταγματάρχη G. Treloar* (προφέρεται Τριλόουαρ), *τον διορισμένο από την Κοινωνία των Εθνών, ως αρμόδιο για την περίθαλψη των προσφύγων μετά την απώλεια της Ανατ. Θράκης*. Αυτόν φαίνεται ότι τίμησαν οι πρώτοι Θρυλοριώτες βαφτίζοντας με τ' όνομά του το χωριό τους.

Δεν γνωρίζουμε επίσης ακόμη σε *ποιον ανήκει η τελική επιλογή του ονόματος*, αν είναι επιλογή των κατοίκων του χωριού, ως πρότασή τους δηλαδή προς την αρμόδια Επιτροπεία τοπωνυμίων, ή αν πρόκειται για μια ακόμη «αυθαίρετη» παρέμβαση της διοίκησης στα τοπικά ζητήματα. Θα ήταν ευχής έργο να ανακαλύπταμε την αλληλογραφία μεταξύ του «τοπικού στοιχείου» με το κρατικό: θα ήταν μια ενδιαφέρουσα «συνομιλία» ανάμεσα στις δύο εξουσίες. Δυστυχώς, το αρχείο της κοινότητας καταστράφηκε λίγο πριν από την φυγή των Βουλγάρων και η έρευνά μας στο Υπουργείο Εσωτερικών δεν έφερε θετικό αποτέλεσμα. Αν το τοπωνύμιο-ανθρωπονύμιο πάντως οφείλεται στην απόδοση τιμής σε έναν ξένο, ο οποίος, εκείνες τις δύσκολες ώρες της αποκατάστασης του δοκιμαζόμενου ελληνισμού, πρόσφερε αναγνωρισμένες υπηρεσίες σ' αυτόν, και δόθηκε με τη συγκατάθεση των κατοίκων της κοινότητας, αυτό – όντως – είναι ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα. Αν αναλογιστούμε ότι για το «κράτος των Αθηνών» (= την Επιτροπεία των τοπωνυμίων) κατά την επιλογή των ονομασιών πρυτάνευσαν η αρχαιολατρική τάση, η φιλολογίζουσα διάθεση, η *εθνική σκοπιμότητα*, εδώ τα κριτήρια ήταν διαφορετικά, αφού η στρατηγική της ονοματοθεσίας του Θρυλόριου δεν συνάδει με το πνεύμα των μετονομασιών, ούτε με αυτό των ονομασιών που κυριάρχησε από το 1920 κ.ε.⁸⁶, τους ταραγμένους δηλαδή εκείνους χρόνους

⁸⁶ Πρβλ. ενδεικτικά Μ. Κοκολάκης, «Το γεράκι και ο σκαντζόχοιρος: Η διοικητική ονοματοθεσία της ελληνικής Θράκης», στον τόμο *Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000, 197-204.

των εθνικιστικών παθών και των πανταχόθεν τονιζόμενων *εθνικών ταυτοτήτων*. Προς το παρόν πάντως, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι – κατά μαρτυρία του πρώην κοινοτάρχη του χωριού Σάββα Σαλιγγίδη – το 1975 ετέθη ατύπως θέμα αλλαγής του ονόματος, με το αιτιολογικό ότι ένα ποντιακό χωριό δεν μπορεί να φέρει ξένο όνομα, αλλά μόνον κάποιο που να σχετίζεται *αποκλειστικά* με τον Πόντο. «Ακούστηκαν» μάλιστα δυο ονομασίες, *Πόντος* και *Νέος Πόντος*, ονόματα δηλαδή περιεκτικά και συγκεραστικά της *ποντιακής ιστορικής μνήμης*, αλλά οι «μικροπολιτικές σκοπιμότητες» απέτρεψαν το ποθούμενο. Ο ίδιος – ακόμη και σήμερα – εμμένει στην πρόθεσή του να τεθεί επί τάπητος το ζήτημα, και αναθέτει τις ελπίδες του στην καθοδηγητική παρουσία του Πολιτιστικού Ομίλου του χωριού, και ειδικότερα στην δραστήρια πρόεδρό του Χρύσα Μαυριδίου. Το ενδιαφέρον αυτό ζήτημα, αντιλαμβανόμαστε πως θα καταλάβει μεγάλο μέρος στην τελική μας εργασία.

3.3. «Έκτι, γιάβρουμ, εμείς οι Ρωμαίοι πάντα περισάν 'ς σα στράτας...»: σύντομο οδοιπορικό μιας εξορίας που κράτησε αιώνες...

Η μια ομάδα των εγκατασταθέντων το 1923 στο νέο τους χώρο Ποντίων κατάγονταν από τα χωριά Απουλπάτ, Ναρμάν, Ζέλετσε και Τσαπίκ της περιοχής του Γαρς. Είναι οι *Γαρσολήδες* ή *Καρσολήδες* του σημερινού Θρυλόριου. Από το χωριό Απουλπάτ είλκαν την καταγωγή 18 οικογένειες, από το Ναρμάν 2, από το Τσαπίκ μία οικογένεια (εγκαταστάθηκε στο Θρυλόριο λόγω επιγαμίας με οικογένεια καταγόμενη από την Κερασούντα), από το Ζέλετσε μία⁸⁷.

Οι πρόγονοί τους του Απουλπάτ κατάγονταν από το χωριό Όμαρτσιχ (Ομαρτσούχ) της Αργυρούπολης, χωριό – με πλούσιο σε μεταλλεύματα υπέδαφος – το οποίο ιδρύθηκε περί το 1780. Υπενθυμίζουμε εν συντομία ότι η περίοδος ακμής των μεταλλείων του μικρασιατικού Πόντου ήταν από τον 17ο αι. μέχρι τα τέλη του 18ου. Η περιοχή της Χαλδίας (με πρωτεύουσα την Αργυρούπολη, Γκιουμούσ-χανέ) λόγω των πλουσιότατων κοιτασμάτων της σε άργυρο, μόλυβδο, χαλκό ήταν εύρωστη οικονομικά και έγινε από τις σημαντικότερες περιοχές του Πόντου, με προφανή οφέλη για τον ελληνισμό της περιοχής (οργάνωση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, οικονο-

Προβλ. Στέλιων Κυριακίδης, *Οδηγία διά την μετωνομασίαν κοινοτήτων και συνοικισμών εχόντων τουρκικόν ή σλαβικόν όνομα*. Έκδοσις Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 1926. Για ανάλογες περιπτώσεις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Τα ονόματα των δήμων*. Απόσπασμα εκ της *Επετηρίδος* του Παρνασσού. Εν Αθήναις 1899. Όσον αφορά στην ονομασία κάποιων νέων ποντιακών χωριών ο Στ. Πελαγίδης, π.χ., μας δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την Οινόη της Καστοριάς. Το σημερινό της όνομα το οφείλει σε πρόταση που υποστήριξε η πιο δυναμική μερίδα των κατοίκων του χωριού (περί τα 30 άτομα, πρόσφυγες από την ομώνυμη περιοχή της Μ. Ασίας), η οποία υπερσκέλιζε άλλες σχετικές (Τραπεζούντα, Λαραχανή). Η διατύπωση του ερευνητή ότι η επικράτηση του ονόματος οφείλεται στο ότι οι προτείναντες αυτήν ήλθαν πρώτοι στο χωριό, αλλά κυρίως επειδή «*κουβαλούσαν μια ανώτερη κουλτούρα από την πατρογονική τους Εστίαν*» λέει πολλά... Βλ. για όλα αυτά Στ. Πελαγίδης, *Η Οινόη της Κατοριάς - Ιστορική διαδρομή, 1923-1995*. Έκδοση κοινότητας Οινόης Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1996, 74.

⁸⁷ Τα πολύτιμα στοιχεία για την ιστορική πορεία των Θρυλοριωτών κατά τους 18^ο έως και τον 20^ο αιώνες αντλούμε από το άρθρο του Γιάννη Νικολαΐδη, «Οι Θρυλοριώτες στο διάβα των αιώνων (18^{ος}, 19^{ος}, 20^{ος} αιώνας)», δημοσιευμένο στην τοπική εφημερίδα *Η Κερασούντα και το Γαρς*, φ. 24 (Απρὶλ. 2001), 1, 4-5. Για την ιστορία της περιοχής του Γαρς βλ. πρόσχειρα στο Χρ. Σαμουηλίδης, *Το χρονικό του Γαρς*, Εκδόσεις Γκοβόση, Αθήνα, χ.χ. Όσον αφορά δε στα μεταναστευτικά ρεύματα των Ποντίων από τη Μικρασία στην πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. βλ. ενδεικτικά Ισαάκ Λαυρεντίδης, *Ποντιακός Ελληνισμός: από τη γενοκτονία στο Σταλινισμό στην Περεστρόικα*, Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη, Θεσ/κη 1990. – Ο ίδιος, *Παρευξείνιος διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Εύξεινου Πόντου*, Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη, Θεσ/κη 1997 κ.ά.

μική ευμάρεια, κ.λπ.). Η περιοχή της έγινε πόλος έλξης χιλιάδων εργατών Ποντίων, όχι μόνον επειδή θα είχαν βέβαιη οικονομική εξασφάλιση, αλλά και για ασφαλή διαβίωση, αφού η οθωμανική εξουσία (εξ αιτίας της αυτονόμητης οικονομικής σημασίας των μεταλλείων στην οικονομία της) είχε θέσει υπό την προστασία της την περιοχή και τους εργαζόμενους σ' αυτά. Η περίοδος των «παχέων αγελάδων» κράτησε μέχρι τα τέλη του 18ου αι. Τα αποθέματα των μεταλλευμάτων εξαντλήθηκαν και η άγονη γη αδυνατούσε να διαθρέψει τον πληθυσμό. Διέξοδος σ' αυτήν την κατάσταση, ως εκτόνωση της εσωτερικής υπερδιογκωμένης ανεργίας, ήταν η σταδιακή μετοικεσία δεκάδων μελών των πάλαι ποτέ ισχυρών μεταλλωρύχων. Η έξοδος ενός αριθμού ανδρικού πληθυσμού αποτελεί σε πάμπολλες τέτοιες περιπτώσεις τη λύση στα δημογραφικά και οικονομικά αδιέξοδα⁸⁸. Οι κάτοικοι λοιπόν του Όμαρτσιχ, αφού έκλεισαν τα περισσότερα μεταλλεία της περιοχής, μετοίκησαν στο Γαρς, μετά την κατάληψή του (1878) από τον τσαρικό στρατό. Ανήκαν, δηλαδή, κι αυτοί στο μεγάλο ρεύμα της «μεταλλουργικής εξόδου» (κατά το «γεωργική έξοδος») που σχετίζεται κυρίως με την περιοχή της πλουτοφόρας μεταλλευτικής περιοχής της Χαλδίας.

Έτσι άρχισε η μετανάστευση στο Απουλπάτ. Το χωριό κατοικούσαν πιθανώς γηγενείς μουσουλμάνοι, οι οποίοι αναγκάστηκαν να το εγκαταλείψουν λόγω της ρωσικής παρουσίας. Η μετανάστευση και εγκατάσταση εκεί των Ποντίων ολοκληρώθηκε μεταξύ 1878 και 1882. Όμως, ύστερα από 42 χρόνια ελληνοποντιακής ζωής στο Καρς η περιοχή του ανακαταλήφθηκε από τα τουρκικά στρατεύματα. Ως εκ τούτου, μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων, οι περισσότεροι Έλληνες της ευρύτερης περιοχής αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν είτε στη Γεωργία είτε στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τη συνθήκη των Σερβών (1920) το Καρς έπρεπε να παραχωρηθεί στην Αρμενία, αλλά ο όρος αυτός δεν τηρήθηκε ποτέ· ακόμη και σήμερα η Αρμενία θεωρεί την ευρύτερη περιοχή του Καρς ως *κατεχόμενο εθνικό της έδαφος*.

Από το Απουλπάτ - μέσω Μπατούμι - οι Έλληνες έφυγαν πρόσφυγες για τη Θεσσαλονίκη (1920).

Η άλλη ποντιακή ομάδα, οι *Ποντιώτ'*, καταγόταν από χωριά δύο ευρύτερων περιοχών, της Κερασούντας και της Σαμψούντας. Συγκεκριμένα:

1. Από τα χωριά Γιατιμίς, Γάγιαλαν (Καγιά-Αλάν), Σιούνλη, Κιόπλη, Μπαϊράμι Τανισμάν της επαρχίας Γουρούχ Κερασούντας. Από το Γιατιμίς κατάγονταν πέντε θρυλοριώτικες οικογένειες, από το Γάγιαλαν τρεις, από το χωριό Σιούλη πέντε, από την Κιόπλη μία.

Οι οικογένειες αυτές μετανάστευσαν στο Γουρούχ Κερασούντας από την περιοχή Κιουρτίν της Άρδασας, την περίοδο 1760-1780. Οι πρόγονοί τους μέχρι και το 1780 ζούσαν στα χωριά Δέσμενα, Σίμικλι, Χόψα, Γολή, Γαργαγιέννα, Σαρή Παπά (όλα της περιοχής Άρδασας - Αργυρούπολης), Θέμπετα (της περιοχής Σεροϊάννας - Αργυρούπολης).

Αιτία της μετανάστευσης ήταν η ίδια με τους προηγούμενους, το κλείσιμο των μεταλλείων. Η περιοχή του Γουρούχ (περί τα 40 χιλιόμετρα νοτίως της Κερασούντας) ήταν κατάφυτη με δάση

⁸⁸ Υπάρχουν δεκάδες εργασίες (περιγραφικές καθαρά, αλλά και επιστημονικές) για τα μεταλλεία του Πόντου στο περιοδικό *Ποντιακή Εστία*. Βλ. και Γ. Φωτιάδης, «Οι μεταλλωρύχοι του Ακ-Δαγ-Μαδέν», *Αρχείον Πόντου* 38 (1984), 199-202. - Γ. Κανδηλάπτης-Κάνις, *Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών...* Τύποις Αφών Σακελλαρίου, Αλεξανδρούπολης 1929. - Χαρά Λιουδάκη-Κυπραίου, *Τα μεταλλεία Μικρασίας και του Πόντου*, Εκδόσεις Γνώσεις, Αθήνα 1982. - Κυρ. Χατζηιωαννίδης, *Το μεταλλείο Ταύρου (Μπουγά Μαντέν), 1826-1924*, Εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1999.

από έλατα, οξυές, αλλά και οπωροφόρα δένδρα, που τους προσέφεραν διεξόδους προς την υλοτομία, την κτηνοτροφία και κυρίως προς την καλλιέργεια φουντουκιών (λεφτοκάρυα στον Πόντο)⁸⁹. Μετά το 1900 άρχισε η μετανάστευσή τους σε τέσσερα χωριά της περιοχής του Σοχούμ Γεωργίας, τα Πιάντσουχ, Αζάντα, Τσεπέλ, Κοτόρ. Αιτία ήταν η άνοδος του τουρκικού εθνικισμού και οι επακόλουθες βιαιοπραγίες εις βάρος των ελληνικών πληθυσμών⁹⁰.

Από το Σοχούμ αυτοεξορίστηκαν στην Ελλάδα, λόγω της δυσανεξικείας τους στο καθεστώς των Μπολσεβίκων: «Ο πατέρα μ' 'κι εθέλνεν τον κομμουνισμόν και για τ' από επούλ' τσεν όλε και εχπάσταμε για την Ελλάδα», διηγείται η αείμνηστη Ελένη Αβραμίδου⁹¹, θέση που απηχεί τις πολιτικές ιδέες των περισσότερων αφηγητών της δικής μας έρευνας. Στην Ελλάδα, στη Θεσσαλονίκη συγκεκριμένα, έφθασαν το 1920, και τον χειμώνα του ίδιου έτους στην Αν. Θράκη. Εγκαταστάθηκαν σε χωριά Γέννα και Λίμψα της περιοχής Μακρογέφυρας (Ουζούν Κιοπρού), απέναντι από το Διδυμότειχο. Το 1923, με τη συνθήκη της Λωζάνης, πέρασαν στην άλλη όχθη του ποταμού και εγκαταστάθηκαν στην Αγία Κυριακή, ένα μικρό και άγονο χωριό του Σουφλίου. Η παραμονή τους εκεί ήταν σύντομη, λόγω των επιδρομών των Βουλγάρων Κομιτατζήδων. Το 1923 ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στο Θρυλόριο.

2. Από τη Φάτσα των Κοτυώρων (Ορντού). Από το χωριό κατάγονταν τρεις οικογένειες, οι οποίες μετανάστευσαν στη Φάτσα από τα χωριά της Άρδασσας, από όπου κατάγονταν – όπως προείδαμε – και Έλληνες έποικοι της επαρχίας Γουρούχ Κερασούντας. Οι οικογένειες αυτές ματανάστευσαν στην περιοχή Σοχούμ την περίοδο 1905-1913 και ξεκίνησαν για την Ελλάδα, την Αν. Θράκη και το Θρυλόριο μαζί με οικογένειες που κατάγονταν από το Γουρούχ, λόγω επιγαμίας.

3. Από το Σεϊμέν Σαμψούντας: Από το χωριό αυτό καταγόταν μία οικογένεια, η οποία εγκαταστάθηκε στο Θρυλόριο, λόγω επιγαμίας στο Σοχούμ με γυναίκα καταγόμενη από το χωριό Σιούνλη (Γουρούχ Κερασούντας). Από την Σαμψούντα κατάγονται και οι οικογένειες Πασχαλίδη.

4. Από το Πράσαρι Κερασούντας καταγόταν η οικογένεια του Παναγιώτη (Πανικούτς) Σαββίδη. Η οικογένεια αυτή, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του γιου Γιάννη Σαββίδη, 88 ετών σήμερα (2006), εγκατέλειψε το χωριό της το 1911 κι εγκαταστάθηκε στο Σοχούμ, όπου έμεινε μέχρι το 1917, μέχρι την επανάσταση των Μπολσεβίκων. Την ίδια χρονιά ήρθαν στο Μπατούμ, όπου έμειναν επί τρεις μήνες αναμένοντας από τον στρατό του νέου καθεστώτος να τους επιτρέψει να επιβιβαστούν στα ελληνικά πλοία που θα τους μετέφεραν στην Πόλη και από 'κει στο Καράμπουργου. Ο πατέρας του Σαββίδη εγκαταστάθηκε στο Θρυλόριο λόγω του γάμου του με γυναίκα που καταγόταν από τη Σιούνλη (της επαρχίας Γουρούχ), της οποίας οι οικείοι επέλεξαν το Θρυλόριο ως χώρο της νέας τους εγκατάστασης. Οι Ποντιώτ' γενικά έρχονται στην Ελλάδα το 1920.

Κοινό σημείο λοιπόν της μακράς πορείας των δύο ποντιακών ομάδων στο χρόνο ήταν το Καράμπουργου⁹² της Θεσσαλονίκης. Οι συνθήκες διαβίωσης στην πόλη είναι λίγο – πολύ γνωστές από ανάλογες περιγραφές προσφύγων και ερευνητών. Αντιγράφουμε από τον Κ. Βακαλόπουλο τη σύνοψή τους: «Στη Θεσσαλονίκη που θεωρούνταν ο κύριος χώρος υποδοχής των (...)

⁸⁹ Βλ. Π. Αργυρόπουλος, «Το ποντιακό κάρυον – τα λεφτοκάρυα», *Αρχαίον Πόντου* 38 (1984), 413-416.

⁹⁰ Γ. Νικολαΐδης, «Οι Γουρουχλήδες του Θρυλόριου», *Η Κερασούντα και το Γαρς*, φ. 8 (χ.χ.), 1 και 4.

⁹¹ Γιάννης Νικολαΐδης, «Ζωντανές μαρτυρίες. Συνέντευξη της Ελένης Αβραμίδου...», *Η Κερασούντα και το Γαρς*, φ. 31 (Νοέ. 2001), 4.

⁹² Μαρία Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα...*, ό.π., 176.

προσφύγων, εκτυλίσσονταν, μέσα σε ατέλειωτες βροχοπτώσεις, σιηνές πανικού και αλλοφροσύνης. Σκελετωμένοι, με πρησμένα στομάχια, χωρίς κουβέρτες και συσσίτια, στιβάζονταν οι Έλληνες πρόσφυγες σ' εκκλησίες, σε σχολεία, σε τζαμιά, σε στρατόπεδα και σε δρόμους, από όπου έπιναν βρόχινο νερό. Ο τυφοειδής πυρετός, η ελονοσία και η πνευμονία τους θέριζαν στην κυριολεξία»⁹³. Οι Πόντιοι της περίπτωσης μας βίωσαν κι αυτοί φυσικά τις πιο πάνω δύσκολες συνθήκες. Μας τις περιέγραψε ο γραμματέας της κοινότητας με μία πρόταση: «Κάθε μέρα κηδεία». Αλλά και οι συνθήκες της προς τα εκεί πορείας τους ήταν άθλιες και σκληρές. Ο ίδιος αφηγητής μας διηγείται, για παράδειγμα, ότι όταν πέθανε ένα παιδάκι, «εδέβασαν έναν ευσὴν και έσυραν ατο 'ς την θάλασσαν». Η αφήγηση της Ελένης Αβραμίδου είναι πιο σκληρή: «*Άμουν ντο έρθαμε 'ς την Καλαμαριάν, 'ς σο Γαράπουρου, και είδαμε τα περισσανλούχα τη Ελλάδας πα και τον κόσμο να αποθάν' ο εἰς α' 'ς σον άλλο οπίο', ο πατέρα μ' 'ς σα λώματα τ' απές κ' εχώρνε. Επουσμάνεψε ντο εχπάστεν για την Ελλάδα, αμά αργός έτον. Επιτροπή να πληρώντες και παίρν' εσέ και πάνε οπίο' πουθέν 'κι εν. Στην Καλαμαριάν πα εχάθεν πολλά κόσμος, ἴλε Γαρσλήδες. Ζατίμι εκεί 'ς σο Γαράπουρου 'ς την καραντίνα, όντες έρθαμε εμείς όλ' σχεδόν Γαρσλήδες έταν. Εκεί 'ς σο Γαράπουρου εἶχανε μας καραντίνα έξι μήνας...*»⁹⁴. Οι νεκροί εκατοντάδες, ανάλογες και οι εκκλησίες προς τους ιθύνοντες να τους αφήσουν να φύγουν σε υγιεινότερους τόπους, σαν τους πατρογονικούς, όπως ήταν μαθημένοι: «*Τ' αποθαμέντες με τα καροτσάκια εκουβάλλαν. Τα κιφάλε σ' έναν μέρος και τα ποδάρε σ' άλλο. Κάθαν ημέραν παρακάλαμε την επιτροπήν (...) να αφήν' μας να φεύομε να εβγώνομε 'ς σα ραχία κάπ' ψηλά. Έλεγαμε αέτες εμείς την ζέστεν 'κι ίνουμες, 'κι εἴμες μαθεμέν'.* Αέτς πα είπαν εμας θα στείλομε σας 'ς την Θράκη...»⁹⁵. Ο λαϊκός ποιητής δεν έμεινε ασυγκίνητος από την εικόνα του θανάτου και της συμφοράς:

*Το τσολ' ι -ν το Καράμπουρνον τριν -τρύν ταφία
ανοίξετε και τερέστ' ατα, όλα Καρσλί παιδιά*⁹⁶.

Οι Καρσλήδες – όπως προείπαμε επιγραμματικά – ήλθαν στην Ελλάδα, κι αυτοί στο Καράμπουρνον, το 1920, από το χωριό τους Απουλπάτ⁹⁷, μέσω του Μπατούμ (Πάτομ). Αφηγείται η Ελένη Αβραμίδου: «... ντο είδαν αβήτα τα δύο τ' ομιάτε μ' 'ς σο Πάτομ καμίαν 'κι ανασφάλκουνταν. Αποθαμέν' ανθρωπ', γαρήδες, γέρ', μωρά, στιβαγμέν' ο εἰς απάν' 'ς σον άλλο, σα τσαμούρε απέσ', να βρέχ' απάν' ατούν και να νουνείς και να λες γιαμι οπουρνά ευρίομαι και εγώ πα με τ' ατοίντες εντάμια. Εμάς 'ς σον κατάλογον τη παπορί 'κι έγγραφταν εμάς, γιατί έμνες Ρουσσυπήκοοι, έγγραφταν μάναχον τη Γαρσλήδες, γιατί τ' εκεινέτερο το μέρος η Ρωσία εδέκενα 'ς την Τουρκία και η Ελλάδα εσυμφώνησεν να πέρατς σο χώμαν ατς. Ο πατέρα μ', όμως είχαν χρήματα και επλέρωσεν την επιτροπήν και έγγραφαν ατόν 'ς σον κατάλογον τη βαπορί. Τον καπετάνιον πιλέ επλήρωσεν. Η επιτροπή π' έτον 'ς την αρχή εποίναν ντο κ' εγροίκαναν α 'ς σο έταν α 'ς ση Ελλάδα και 'κι έξεραν ποντιακά, αμά αμόν ντο είδαν τα χρήματα τα σκυλία όλ' εγάνεισαν ατά. Οχτώ μήνας απέσ' 'ς σο Πάτομ και δεκατρείς ημέρας τα παπόρε εχπάσκουνταν για την Ελλάδα και εμάς 'κι επαίοναν. Εκείνο πα να εν' καλά εἶνας Σουρμενίτες που είπεν τον τετέ μ' "ατοίν παράν θέλνε". Εκεί 'ς σο Πάτομ, ρῖξα μ', πολλοί Γαρσλήδες εχάθαν, γιατί ούς να έφτασαν α 'ς σο Γάρς σο Πάτομ

⁹³ Κ. Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος...*, ό.π., 400.

⁹⁴ Γιάννης Νικολαΐδης, «Ζωντανές μαρτυρίες...», ό.π., 3.

⁹⁵ Γιάννης Νικολαΐδης, «Ζωντανές μαρτυρίες...», ό.π., 3.

⁹⁶ Του αφηγητή μας Γιάννη Λαζαρίδη. Παραλλαγή του βλ. στο Στ. Ευσταθιάδης, *Τα τραγούδια του ποντιακού λαού...*, ό.π., 153-154.

⁹⁷ Γιάννης Νικολαΐδης, «Οι Θυρολιώτες στο διάβα των αιώνων...», ό.π., 4.

πολλά τυρρανίαν έσυραν. Τέλος εξέβαμε απάν' 'ς σο παπόρ. Η Μαύρη Θάλασσα είχεν φουρτού-
ναν εθαρρείς και 'κ' εθέλνεν να εφήνε μας να φεύομε. Όλ' οπίσ' ετέρναν ...»⁹⁸.

Οι δύο ομάδες ξεκινούν μια καινούργια οδύσεια μετά τη Θεσσαλονίκη. Μετά το πέρας της καραντίνας στο Καράμπουρνου το κράτος έστειλε τους *Καρσλίδες* στην Ανατολική Θράκη, τότε ελληνικό έδαφος. Το ίδιο έτος εγκαταστάθηκαν στο Γενίκιοϊ (περιοχής Σαράντα Εκκλησιών) και παρέμειναν μέχρι και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης (1923), οπότε αναγκάστηκαν να μετακινηθούν (= να εξοριστούν άλλη μια φορά) στη Δ. Θράκη.

Ο Μικρασιατικός πόλεμος συνεχίζεται ακόμη, τα σημάδια της επερχόμενης καταστροφής δεν είναι ορατά. Η ελπίδα πως αυτός θα είναι νικηφόρος για τον ελληνικό στρατό και θα συμβάλει στη δική τους αποκατάσταση, στην πολυπόθητη επιστροφή στις πατρικές τους εστίες, τους κάνει να δουν με χαρά και μια υπόκρυφη ελπίδα τη μετακίνηση που τους επέβαλε το κράτος προς την Ανατολική Θράκη. *Ήθελαν να βρίσκονται πιο κοντά στον Πόντο, όταν η πολυπόθητη ώρα της νίκης θα τους καλούσε να επανεγκατασταθούν στον τόπο τους: η ανάμνηση του γεωγραφικού «χώρου αναφοράς» που δεν έσβησε ακόμη μέχρι σήμερα (μας διηγήθηκαν δεκάδες ιστορίες από εκδρομές και επισκέψεις στα πατρογονικά εδάφη. Το ταξίδι ως αναβάπτιση στην ιστορική μνήμη).*

Οι *Γαρσλίδες* έφτασαν το 1920 στο Γενίκιοϊ, στην περιοχή των Σαράντα Εκκλησιών: *«Εμείς οι Πόντιοι 'ς σην Θράκη σε ενάμισι χρόνο όλ' εγουρεύταμε. Οσπίτε πα έχτισαμε και χωράφε πα εποίκαμε και 'ς σο οσπίτε μουν απές όλε είχαμ' ατα. Αμά ατο πα 'κι επήεν πολλά, γιατί η Ελλάδα έχασεν το πόλεμον με την Τουρκίαν»*⁹⁹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γιάννη Σαββίδη, που επιβεβαιώνει την παραπάνω, η οργάνωσή τους εκεί ήταν αξιοθαύμαστη. Είναι βέβαια ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι το ελληνικό κράτος - και η Διοίκηση της Θράκης - οργάνωσαν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο σε όλους τους τομείς το πρόσκαιρο και «ολιγοήμερο» αυτό τμήμα της ελληνικής επικράτειας. Συν τοις άλλοις, εγκατέστησαν κοινοτικές αρχές για ενίσχυση του κοινοτικού βίου, οργάνωσαν το φορολογικό σύστημα - πηγή εσόδων για τις περαιτέρω δράσεις τους-, νοιάστηκαν για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, με επισκευές των υπαρχόντων σχολείων, με ενοικιάσεις κτηρίων, με ιδιαίτερη φροντίδα για τον διορισμό ικανών και κατάλληλων (τα τονίζουμε) δασκάλων, στους οποίους μάλιστα δόθηκε προκαταβολή μισθού, μέχρι τον τελικό διακανονισμό της μισθοδοσίας τους¹⁰⁰. Με απόφαση του Διοικητή της Θράκης (στηριζόμενη στον νόμο ΔΡΛΔ') από της 1^{ης} Ιανουαρίου 1921 «η διοικήσεις των εν Α. Θράκη Δήμων (...) θα διενεργείται κατά την νομοθεσίαν περί διοικήσεως των εν Παλαιά Ελλάδα υφισταμένων Δήμων...»¹⁰¹. Ο πληροφορητής μας τόνισε πάνω απ' όλα το γεγονός ότι το λίγο χρονικό διάστημα της εκεί παραμονής τους απολάμβαναν τα αγαθά του σχολείου, μάλιστα δάσκαλός τους ήταν ο μετέπειτα δικτάτορας Γ. Κονδύλης. Αν και ο πληροφορητής μας απεδείχθη (επανειλημμένως) αλάνθαστος στην αφήγηση του συγκεκριμένου ποντιακού οδοιπορικού, αναφέρουμε ότι ο Γ. Κονδύλης τότε

⁹⁸ Γιάννης Νικολαΐδης, «Ζωντανές μαρτυρίες...», ό.π., 3.

⁹⁹ Γιάννης Νικολαΐδης, «Ζωντανές μαρτυρίες...», ό.π., 3.

¹⁰⁰ Βλ. Θ. Μπράβος, *Στα νερά που χωρίζουν Δύση και Ανατολή. Η ιστορία των κοινοτήτων Πυθίου - Θουρίου. Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, Ξάνθη 2004, 26 κ.ε.* - Πολιτική Διοίκησης Θράκης (εκδ.), *Πεπραγμένα (Μάιος 1920-Δεκέμβριος 1921)*, Ανδριανούπολις 1922.

¹⁰¹ Κ. Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*. Εν Αθήναις 1925, 128.

ήταν ταγματάρχης¹⁰², χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν προσέφερε την αρωγή του και εκτός των κύριων καθηκόντων του. Όμως, εγκατέλειψε – κατά τον αφηγητή μας πάντα – τις σχολικές αίθουσες, όταν σκότωσε έναν Βούλγαρο, αντάρτη, απ' αυτούς που επέδραμαν τις ημέρες εκείνες στα ελληνικά χωριά και τα τρομοκρατούσαν, στα πλαίσια της εθνικιστικής πολιτικής τους και του διαφαινόμενου κινδύνου να απολέσουν οριστικά τα συμφέροντά τους στην περιοχή^{102α}.

Οι Ποντιώτ' εγκαταστάθηκαν στα χωριά Γέννα και Λίμψα, στην περιοχή της Μακρογέφυρας (Ουζούν Κιοπρού) όπως προείπαμε. Μετά την απώλεια της Ανατολικής Θράκης πέρασαν στην απέναντι όχθη του Έβρου («επέρασαν εδάν μερεάν») και εγκαταστάθηκαν στο χωριό Κάγια-τσουκ (Αγία Κυριακή αργότερα), στην περιοχή του Σουφλίου. Η εκεί παραμονή τους ήταν ολιγό-μηνη, εξ αιτίας των συχνών επιδρομών των Βουλγάρων, αλλά και του αγόνου της εδάφους. Αυτό δεν τους εμπόδισε όμως να οργανωθούν σε κοινότητα με πρόεδρο τον προαναφερθέντα Παναγιώτη Σαββίδη και ταμία τον Αναστάσιο Σαλπυγγίδη. Η «έξοδος» ήταν και πάλι επώδυνη και τραγική. Κατά το εκπονηθέν σχέδιο της εκκένωσης το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού έπρεπε να συγκεντρωθεί στον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό. Όμως η Εταιρεία Ανατολικών Σιδηροδρόμων (γαλλικών συμφερόντων) αρνείτο να χορηγεί βαγόνια, με την πρόφαση ότι έπρεπε να προηγηθεί η μεταφορά του στρατού, και απαιτούσε παράλληλως από το ελληνικό κράτος την καταβολή των προς αυτήν οφειλομένων από τους συμμάχους Αρμιοστές «όπως επιτραπή η αποστολή ατμομηχανών και τροχαίου υλικού εις Ανατολικήν Θράκην προς βοήθειαν της εκκένωσης»¹⁰³. Γι' αυτό ένα μεγάλο μέρος του εκπατριζόμενου ελληνικού στοιχείου έπρεπε να απέλθει οδικώς, με τους αραμπάδες, «τους οποίους όμως μετά μεγίστης δυσχερείας και αντί αδροτάτου αμαξαγωγίου ηδύνατό τις να εύρη. Τα μεταγωγικά πρακτόρων ηρνούντο να παραχωρήσωσι ταύτα ή απέκρυπτον ή έθρανον τους τροχούς, ίνα καταταλαιπωρήσωσι τον εκπατριζόμενον λαόν και εξα-ναγκάσωσιν αυτόν να εγκαταλείψη τα σιτηρά και την λοιπήν κινητήν περιουσίαν»¹⁰⁴. Η εικόνα της ατέλειωτης πομπής με τους αραμπάδες «παρίστα σπαραξικάρδιον θέαμα. Δια της πόλεως Μ. Γεφύρας (...) επί ημέρας και νύκτας πολλές διήρχοντο μυριάδες προσφύγων (...). Θρήνοι και οδυρμοί και αραί συγγραί κατά των υπαιτίων της τραγικής συμφοράς πλήρουν τους αιθέρας. Κατά σαστανικήν σύμπτωσιν βροχή ραγδαία και χάλαζα χονδρά έπληττον τους ατυχείς τούτους πληθυσμούς...»¹⁰⁵. Στις 18 Οκτωβρίου αποχώρησε ο ελληνικός στρατός, στις 25 του ίδιου μήνα κοινοποιήθηκε το πρόγραμμα παραλαβής της Πολιτικής Διοίκησης της Α. Θράκης από τους Τούρκους, η εκκένωση του πληθυσμού ολοκληρώθηκε στις αρχές Νοεμβρίου (11. 11. 1922)¹⁰⁶.

¹⁰² Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιιοπούλου, *Θράκη. Μορφές και γεγονότα. 1902-1922*. Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα 1991, 123.

^{102α} Για τη στάση της Βουλγαρίας έναντι της Α. και δ. Θράκης όλη αυτήν την περίοδο, βλ. ενδεικτικά Στίλπον Κυριακίδης, *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Αθήνα 1919. – Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυριανού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας: το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο, 1919-1923*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

¹⁰³ Κ. Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, ό.π., 164-165.

¹⁰⁴ Κ. Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, ό.π., 165. Πρβλ. Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιιοπούλου, *Θράκη. Μορφές και γεγονότα, 1902-1922*. Εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα 1991, 142.

¹⁰⁵ Κ. Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, ό.π., 166-167.

¹⁰⁶ Κ. Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, ό.π., 172, 174.

Τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου (1923) «με τ' αραμπάδας» (βουβαλάμαξα) και με ό,τι μπορούσαν να φορτώσουν πάνω τους (ή με τρένο) φθάνουν οι *Ποντιώτ'* στο Θρυλόριο.

Η περιοχή που τους παραχωρήθηκε προς εγκατάσταση ήταν ένας μεγάλος γήλοφος, ένα χέρσο λιβάδι, με την παλιά ονομασία Κίρλικ. Όπως αναφέρεται στο *Λεύκωμα Θράκης – Μακεδονίας* του 1932 «η χορηγηθείσα έκταση εις τον συνοικισμόν ως επί το πλείστον τυγχάνει άγονος και ανεπαρκής και ως εκ τούτου και η βλάστησις επ' αυτής είναι μικρά και συνεπεία τούτου και η κτηνοτροφία ελαχίστη»¹⁰⁷. Οι *Καρσλήδες* που πρωτόφθασαν στο χωριό με διαφορά ολίγων μηνών (τον Απρίλιο) διάλεξαν για εγκατάσταση το δυτικό του μέρος, εκεί που υπήρχε πηγή νερού (βλ. παρακάτω). Αργότερα, το 1929, όταν έγινε η επίσημη διανομή, το συγκεκριμένο τμήμα του τότε γήλοφου το διεδίκησαν - χωρίς προστριβές με τους *Ποντιώτ'* - ως τόπο της δικής τους εγκατάστασης, και στάθηκε ως *δεδομένο* για την μετέπειτα τελική διανομή των οικοπέδων.

Ο χώρος εγκατάστασης δεν ήταν απολύτως αυτό που ήθελαν, να μοιάζουν δηλαδή οι γεωφυσικές συνθήκες του μ' αυτές της πατρίδας. Τουλάχιστον δεν υπέφερε από ελονοσία, όπως άλλοι θρακικοί οικισμοί, όπως προαναφέραμε. Παρ' όλο που η επιλογή του τόπου ήταν άριστη εν σχέσει με άλλα μέρη της Θράκης και η ανάμνηση του τόπου τους, ως υγιεινού παραδείσου, «ολοένα τους κυριεύε», παρατηρήθηκαν και στην περιοχή τους αρκετοί θάνατοι, κυρίως όμως από τη σωματική καταπόνηση ένεκα των κακονχιών. Κατά μαρτυρία του Κώστα Σαλπυγίδη, σκέφτηκαν να μετακομίσουν (άλλη μια φορά!) προς την περιοχή που βρίσκεται βορειοδυτικά των Σαπών, προς το χωριό Ποντίκια συγκεκριμένα. Το επισκέφτηκε μάλιστα μια ομάδα του χωριού, αλλά δεν τους άρεσε, και έτσι εγκαταλείφθηκε η ιδέα. Άλλο ένα ταξίδι προς ανεύρεση οικιστικού χώρου (σαν σε ανεύρεση του αντίστοιχου προσκυνηματικού, της J. Dubish, όπου υποσ. 119) στην προσπάθειά τους να βρουν έναν καλύτερον τέτοιο, που να μην έχει δηλαδή τα στοιχεία που θα τους έφερναν σε επαφή με την *ακαταλληλότητα* ή την «μιαρότητα» που (προς στιγμήν θεώρησαν ότι) εκπροσωπεί ο μικρός λόφος του πρώην τουρκικού Κίρλικ.

Οι πρώτες παροχές ήταν τα αντίσκηνα που πήραν από την Ε.Α.Π. και το κράτος. Έμειναν σ' αυτά ένα και πλέον χρόνο, μέχρι να αρχίσουν να χτίζουν τα σπίτια τους. Πολλές οικογένειες φιλοξενήθηκαν από άλλες, μέχρι να ολοκληρωθεί το χτίσιμο των δικών τους. Λίγους μήνες αργότερα τους παραχωρήθηκε ένα βόδι και ένα κάρο, χρήσιμα εργαλεία σε κάθε οικογένεια. Δόθηκαν επίσης οι γεωργικοί κλήροι (στη Θράκη γενικά ο κλήρος κυμάνθηκε από 20-60 στρέμματα)¹⁰⁸. Για οικογένεια δύο ατόμων έδιναν έναν κλήρο, για 3-4 ατόμων 1 και 1/4, για 5-7 ενάμισυ κλήρο, και άνω των οκτώ ατόμων δύο κλήρους¹⁰⁹.

Οι Θρυλοριοίτες άρχισαν με ό,τι μέσο διέθεταν να ξεχερσώνουν το χώρο και να τον μετατρέπουν σε καλλιεργήσιμο τόπο. Ένας χώρος (άξενος προηγουμένως, «έξω χώρος», «ανέρος») γίνεται τόπος όταν με την παρέμβαση του ανθρώπου μετατραπεί σε «κοινωνικό», «ιερό», κ.λπ., όταν δηλαδή συνδεθεί με την κοινωνική ιστορία των κατοίκων του, με τον πολιτισμό τους. Έσπειραν τους πρώτους σπόρους (σιτάρι, φασόλια, καλαμπόκια) σκάβοντας τη χέρσα γη με αξίνες. Η φράση «*Εσυραμε περισανλούχα, ρίζα μ', τα πρώτα τα χρόνε ντο έρθαμε αδά 'ς την Ελλάδα*»¹¹⁰ αρκεί - προς το παρόν - να αποδώσει το μέγεθος των ταλαιπωριών που υπέστησαν μέχρι να ορθοποδήσουν στη νέα τους πατρίδα.

¹⁰⁷ Αργ. Δρακόπουλος (εκδ.), *Λεύκωμα Θράκης – Μακεδονίας...*, ό.π., 305.

¹⁰⁸ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα...*, ό.π., 248.

¹⁰⁹ Μιχ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, ό.π., 35.

¹¹⁰ Γιάννης Νικολαΐδης, «Ζωντανές μαρτυρίες...», ό.π., 4.

3.4. Στοιχεία από την οικειοποίηση του χώρου

Θα μείνουμε (εντελώς ενδεικτικά και πάλι) στο παράδειγμα της *κοινωνικοποίησης του χώρου* του χωριού που σχετίζεται με τρεις ζωτικούς χώρους, αυτούς της *κοινοτικής* πηγής, του *σχολείου* και της *εκκλησίας*¹¹¹. Παρακάμπτουμε, δηλαδή, εδώ το κυρίως (και πλέον ενδιαφέρον) στοιχείο *κοινωνικοποίησης του χώρου, την κατοικία*, θέμα που απαιτεί μακροσκελή, αυτοτελή μελέτη στο υπό σκέψιν τελικό σχέδιό μας.

Ως εισαγωγική παρατήρηση ας αναφερθεί ότι προσέδωσαν στο νέο τους περιβάλλον στοιχεία από γνωστά τους *τοπικά στερεότυπα*, αποκαθιστούσαν τα *κοινωνικά χαρακτηριστικά* του τόπου καταγωγής τους. Έφτιαξαν πρωτίστως τα ορόσημα της κοινωνικής τους ζωής *ανακατασκευάζοντας* ένα περιβάλλον γεμάτο *νόημα*, που θύμιζε τη χαμένη πατρίδα.

Το πρόβλημα της *υδροδότησης* του συναισθημού ήταν από τα πιο σημαντικά. Η *πηγή* (το *πεγάδι*), δίπλα στο εκκληράκι του αγ. Γεωργίου, λίγο έξω από το χωριό, «ανήκε» στους πρωτοφερμένους *Καρσλίδες*. Η παρουσία του νερού γινόταν έντονα αισθητή στην περιοχή από την παρουσία *λυγαριών, βούρων, βάτων και αιωνόβιων δένδρων*¹¹². Δίπλα στην πηγή, ως ευκρινέστερο *σημάδι* του όλου τοπίου, υπήρχε παλαιότερα ένα αιωνόβιο δένδρο, μια *φτελιά*. Μέχρι το 1930 καλύφθηκαν οι ανάγκες ολόκληρου του χωριού από τη συγκεκριμένη πηγή. Το νερό μεταφερόταν στα σπίτια με *κουβάδες*, που κρέμονταν από ένα οριζόντιο ξύλο (την *κάντζιαν*) με δυο κυρτά σίδερα στις άκρες. Η αρκητή – πολλές φορές – αναμονή για άντληση ύδατος έδινε την ευκαιρία στις γυναίκες για συζητήσεις, κοινωνικό έλεγχο και *καννάδες*, κάθε πρωτοχρονιά *μετουσιωνόταν* σε κέντρο τελέσεως *δρωμένων* που εξασφάλιζαν στην κοινότητα *ευετηρία* και *γονιμότητα*, με το *καλεντίασμαν* προσφέρονταν κάθε λογής γλυκά εδέσματα στα στοιχεία του νερού, *πηγή* γινόταν ένας *ανοικτός κοινωνικός χώρος*. Η κοινωνικοποίηση του χώρου λοιπόν και η διαφοροποίησή του από τον *Έξω χώρο*, τον *Άλλο χώρο*, τον *μιαρό*, άρχισε με την *οικειοποίηση της πηγής*, μιας από τις βάσεις πάνω στις οποίες οργανώνεται και αναπτύσσεται κάθε νέος *οικισμός*¹¹³.

Μέχρι το 1926 που οικοδομήθηκε το σχολικό οίκημα, το ρόλο του έπαιζε ο χώρος όπου βρισκόταν το παλιό «Κέντρο του Παιδιού» και σήμερα το «Κέντρο Φροντίδας Οικογένειας». Το ένα του δωμάτιο εκτελούσε και *χρέη εκκλησίας*. Εκκλησία και σχολείο λοιπόν, ως πρώτες προτεραιότητες, *στεγάζονται* στον ίδιο χώρο, *θρησκεία και παιδεία* υπό την ίδια σκέπη *μοιράζονται* – *λες* – τις ευθύνες για την ιστορική *ύπαρξη* των κατοίκων, για τη νέα τους *πολιτισμική ιστορία*. Εκεί *διδάχτηκαν* τα πρώτα *γράμματα* τα πρώτα *μαθητούδια* του *συνοικισμού*, περί τα 140, *καθισμένα* σε *πρόχειρα σκαμνάκια*. Υπενθυμίζουμε ότι κατά την πρώτη – μετά το 1923 απογραφή –, του 1928 δηλαδή, το χωριό έχει 433 κατοίκους.

Ανάμεσα στα επισήμως *χαραγμένα οικόπεδα* ήταν κι αυτά του σχολείου και της εκκλησίας. Ήταν τα υπ' αριθμόν 9 και 11 αντιστοίχως (βλ. το ρυμοτομικό σχέδιο του 1929 μετά την οριστική

¹¹¹ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου». Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων, 1. Αθήνα 1992. – Ο ίδιος, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995. – Β. Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2003. – Ευ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας, χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη του Έβρου*. Πολύκεντρο Δήμου Τυχερού. Αλεξανδρούπολη 2002, 53 κ.ε.

¹¹² Θ. Αβραμίδης, «Η μάνα (τον νερού)», *Η Κερασούντα και το Γάζο*, φ. 8 (Νοέ. 1999), 1.

¹¹³ Ευ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας...*, ό.π., 53.

διανομή των οικοπέδων, σελ. 345). Γράφει το *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας* μεταξύ άλλων: «Κατά το έτος 1923 τη συνδρομή των κατοίκων και ενισχύσει του Δημοσίου εκτίσθη εις το άκρον του χωρίου προς το δυτικόν μέρος και πλησίον της βρύσης, εξ ης υδρεύεται το χωρίον, το πλήρες δημοτικόν σχολείον μετά Νηπιαγωγείου, το δε 1928 κατόπιν συνδρομής των κατοίκων ανηγέρθη εις το κέντρον του συνοικισμού η εκκλησία βυζαντινού ρυθμού φέρουσα το όνομα Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένης».

Η ίδρυση του σχολείου ήταν η συνέχεια στην ιεροποίηση του χώρου. Ήταν ένας «σημαίνων χώρος», απ' αυτούς που αναγνωρίζονται ως θεμελιώδη στοιχεία της κοινωνικής ζωής και μάλιστα των προσφύγων, των βίαια εκπαριζομένων, όπως αναφέρει η R. Hirschon¹¹⁴.

Το σχολείο, πετρόχτιστο, με ξύλινα πατώματα και άνετους χώρους οικοδομήθηκε – στα βόρεια του σημερινού –, με προσωπική εργασία των κατοίκων και υλικά που έπαιρναν από παρακείμενα κοινοτικά λατομεία. Ήξεραν και δούλευαν καλά την πέτρα από τη γενεθλιά τους γη. Άλλοι την εξόρυσαν, άλλοι την έκοβαν και την τετραγώνιζαν, άλλοι τη μετέφεραν, και άλλοι έχτιζαν. Θυμούνται πολλούς μαστόρους της πέτρας και καλούς χτίστες, π.χ. τους αδελφούς Νίκο και Σταύρο Τσατλίδη. Το παραπάνω αναφερόμενο στο *Λεύκωμα* «και ενισχύσει του Δημοσίου» δεν τους βρίσκει διόλου σύμφωνους σήμερα, τους εξοργίζει μάλιστα: «Όλα έντανε με τ' αγούρες τη χωρή, εδούλευανε μόνον οι αγούρ', με τ' αραμπάδας, άλλοι εβγάναν λιθάρε, άλλοι έχτιζαν, άλλοι κουβάλλανε, όλ' με τη σειρά, για να χτίεται το σχολειόν και η εκκλησία...». Και με απόλυτη διαβεβαίωση: «Κανέναν βοήθειαν 'κι είδαμε α' 'ς σο κράτος, όλα εποίκαν ατα μοναχοί ατων». Οι νεοφερμένοι Πόντιοι πιστεύουν στις δυνάμεις τους, στις δυνατότητες του στοιχείου τους, έχοντας ίσως συνειδητοποιήσει ότι η παρεχόμενη από κράτος και άλλους φορείς βοήθεια προς αυτούς ήταν μικρή (ή πάντως μικρότερη της οφειλομένης – λόγω σεβασμού – στην πολιτισμική και ιστορική τους ιδιαιτερότητα). Αυτό το σχολείο (του 1923) κάηκε στον Εμφύλιο, το 1948, από αδελφικό χέρι πυρπολημένο, ένα από τα δύο (μοναδικά) κτήρια του χωριού που υπέστησαν τις επιπτώσεις εκείνων των τραγικών ημερών. Έγινε στόχος των «αριστερών» ανταρτών, επειδή είχε φιλοξενήσει προ ημερών στρατιώτες του Εθνικού Στρατού. Ξαναχτίστηκε το 1951 (εγκαινιάστηκε από τον ίδιο τον βασιλέα Παύλο) σε άλλο οικόπεδο, που ανήκε στην κοινότητα, λίγα μέτρα βορειότερα του παλιού.

Το σχολείο και η εκκλησία διαμόρφωσαν την ταυτότητα του οικισμού. Να επισημάνουμε ότι προηγήθηκε το σχολείο της εκκλησίας, κατά παράβαση του παροιμιακού «σεφτ'ν, φουρνίν κι επ' εκεί εγκλησίαν»¹¹⁵. Ήταν τυχαίο γεγονός; Μάλλον όχι. Το σχολείο για τους Ποντίους ήταν ανέκαθεν – όπως μας είπαν όλοι οι αφηγητές – ότι ακριβώς εννοεί η λέξη: τόπος μόρφωσης, φορέας της παράδοσης, συντηρητής και ενισχυτής της μνήμης. Ήταν εξ άλλου και το βάρος της μεγάλης πνευματικής παράδοσης της πατρώας γης που έσερναν πίσω τους: «Οι Καρσλούδες έταν όλοι μορφωμένοι, μόνον οι γαρήδες κε ξέραν γράμματα, οι αγούρ' όλ' έταν μορφωμένοι» Για τον Πόντιο η έννοια σχολείο είναι συνυφασμένη με τη μόρφωση και την ταυτότητά τους. «Τσοπάνος κι αν είς' πρέπει να πορείς να μετράς τα πρόγατα» μας είπε εμφαντικά η Ελένη Σαλπγγίδου, μια από τις ευνοημένες του (περι την εκπαίδευση των γυναικών) συστήματος.

Ακολούθησε η οικοδόμηση της εκκλησίας, του συμβόλου του Ιερού, του επίκεντρου της ταυτό-

¹¹⁴ R. Hirschon, *Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, 76-77.

¹¹⁵ Η. Π. Μελεανοφρύδης, «Πόντος, Μακεδονία, Θράκη», *Ποντιακή Εστία*, τχ 10-11 (Οκτ. – Νοέ. 1952), 1707.

τητας του τόπου¹¹⁶, ακριβώς στο κέντρο του και σε περίοπτη θέση, στην υψηλότερη, και πάλι με την αποκλειστική συνδρομή - σε εργασία και υλικά - των ανθρώπων του χωριού. Η δημιουργία της παραπέμπει σήμερα στην αφετηρία του οικισμού, θυμίζει τη δύσκολη αρχή του. Η *συλλογική ταυτότητα* του μικρασιατικού ποντιακού ελληνισμού ήταν συνώνυμη με την εθνική («*Ορωμαίοι είμες*»), τουλάχιστον από το τέλος 19ου αι. κ.ε.¹¹⁷ Οι Έλληνες Πόντιοι ήταν και χριστιανοί, διαφοροποιούνταν από τον περιβάλλοντα αλλοεθνή χώρο τους με τη θρησκεία, τη γλώσσα και με τα ίδια ήθη και έθιμά τους. Ήταν λοιπόν η θρησκεία στοιχείο διαφοροποίησης, το οποίο όμως τώρα δεν χρειάζεται να προβληθεί, αφού η κοινωνία του τόπου της εγκατάστασης των ξεριζωμένων είναι ομόθρησκη. Να γιατί - ίσως - προβλήθηκε η ανάγκη της προτεραιότητας του σχολείου. Αυτό θα τόνιζε την ιδιαίτερη *ταυτότητά* τους μέσα σε ομοεθνή πολιτισμό, θα λειτουργούσε ως στοιχείο διαφοροποίησης, η εκκλησία απλώς θα έδειχνε ένα πολιτισμικό χαρακτηριστικό τους, την ακλόνητη *θρησκευτικότητα* τους και φυσικά τη σύνδεση με τις πατρογονικές ρίζες. Η επιλογή της θέσης της τόνιζε επιπλέον και πρόβαλλε την *ελληνική* και την *ορθόδοξη ταυτότητα* έναντι της *μουσουλμανικής*. Το αρχικό μικρό καμπαναριό της (ξεκομμένο από το ναϊκό σύνολο, δίπλα στην εκκλησία) έγινε (στις αρχές της δεκαετίας του 1950) το σημερινό ψηλό και μεγαλοπρεπές καμπαναριό.

Στην εκκλησία τους δόθηκε το όνομα της εκκλησίας των *Καρσλήδων* στο Απουλάτ, με τη συγκατάθεση των Ποντιωτών, δίχως διαφωνίες: Κωνσταντίνου και Ελένης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ανάμεσα στις πρώτες εικόνες που συναποτελούν το τέμπλο του ναού ή αναρτώνται στους τοίχους του είναι αυτές που έφεραν μαζί τους από τη γενέθλια γη, από το Απουλάτ, και μάλιστα η εικόνα των πολιούχων αγίων τους. Η εικόνα - ως γνωστόν - είναι *αφ' εαυτής* ένα ιερό αντικείμενο. Άλλο όμως η εικόνα που φέραμε με κόπο και κινδύνους από τη χαμένη μας πατρίδα ως πρόσφυγες και άλλο μια ίδια εικόνα που θα βρούμε στην καινούργια πατρίδα. Ο *απών κοινωνικός χώρος* της πατρογονικής εκκλησίας γίνεται παρών, *ανασυστήνεται*, στην εικόνα των τιμωμένων αγίων αποτυπώνεται όλη η πρότερη θρησκευτική ζωή. Γίνονται το πνευματικό κέντρο της νέας κοινότητας, της νέας *τοπικότητας*. Στη Λαογραφία είναι γνωστό ότι τα αντικείμενα (επειδή βρίσκονται σε συνεχή σχέση επικοινωνίας με το άτομο ή τις ομάδες) αποκτούν ποικίλες σημασίες κατά τη διάρκεια της κοινής τους ζωής με τους ανθρώπους, είναι *ιστορικά* και *κοινωνικά* προσδιορισμένες δηλαδή. Γίνονται φορείς νέων σημασιών, συναισθημάτων, ιστορικών αναμνήσεων, κ.λπ. Είναι *ταυτόχρονα η αποτύπωση της ανθρώπινης επικοινωνίας με αυτά επάνω στην ύλη*, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η B. Badcock¹¹⁸. Η εικόνα, λοιπόν, για τον Πόντιο του Θρυλόριου απέκτησε επιπρόσθετο στοιχείο ταυτότητας, δεν είναι μόνον ένα θρησκευτικό σύμβολο που δένει τον υλικό με τον πνευματικό κόσμο¹¹⁹, γίνεται πλέον και κοινωνικό και ιστορικό, με

¹¹⁶ M. Kenna, «Greek urban immigrants and their rural patron saints», *Ethnic Studies* 1 (1977), 14-23. - Η ίδια, «Icons in theory and practice: An orthodox Christian example», *History of religions* 24:4 (1985), 345-368.

¹¹⁷ Ιω. Κασκαμανίδης, «Εμείς' και οι 'Άλλοι': Διαδικασίες μετεξέλιξης της ποντιακής ταυτότητας στο τέλος του 20ού αιώνα», στον τόμο Αργ. Κυρίδης, Ανδρ. Ανδρέου (επιμ.), *Όψεις της ετερότητας*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2005, 154.

¹¹⁸ B. Badcock, «Artifact», στον τόμο R. Bauman (ed.), *Folklore, cultural performances and popular entertainments*, Oxford University Press, New York, 1922, 206. - V. Turner - E. Turner, *Image and Pilgrimage in christian cultur*, Columbia University Press, New York 1978, 245.

¹¹⁹ Jill Dubish, *Το θρησκευτικό προσκήνιο στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, 94. Πρβλ. P. Burke, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μετάφρ. Α.Π. Ανδρέου. Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

βαρύ πολιτισμικό φορτίο. Απέκτησε ένα νόημα που είναι έξω απ' αυτήν. Διαμεσολάβησε η μεταφορά του, η υποχρεωτική αλλαγή της θέσης του, και μάλιστα με κόπο και φόβο: τις έφεραν τυλιγμένες μέσα σε παπλώματα («τα εικόνες είχαν ατα τυλιγμένα μέσα' 'ς σα γεργάνε») και αρκετές καταστράφηκαν. Αλλού οι πρόσφυγες έφεραν στις νέες τους πατρίδες και ενσωμάτωναν μέσα στα θεμέλια της εκκλησίας τους πέτρες από την αντίστοιχή της στην αλησμόνητη πατρική γη¹²⁰. Δεν γνώριζε κανείς να μου πει αν έγινε κι εδώ το ίδιο. Θεωρώ πάντως ότι οι εικόνες που κρεμάστηκαν στους τοίχους, αντικατέστησαν κάλλιστα τις πέτρες των θεμελίων ή της τοιχοποιίας της παλιάς τους εκκλησίας. Αν οι πέτρες δίνουν την εξωτερική υπόσταση του ναού, οι εικόνες θεμελιώνουν την πνευματική σχέση του με τον άνθρωπο, δένουν τον υλικό κόσμο με τον πνευματικό, καθιστούν *υπαρκτή* την εμπειρία του πνευματικού κόσμου.

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι προτίμησαν να μη μοιράσουν τις κοινές πατρογονικές εικόνες σε δύο χωριά (Θρυλόριο και Υφανταί, το δεύτερο είναι κι αυτό αμιγώς ποντιακό χωριό με *Καρσλούδες* ομοχώριους των Θρυλοριωτών), αλλά το πρώτο να κρατήσει ολόκληρο τον «εικονικό πολιτισμό» τους και να πάρουν οι του Υφανταί ένα άλλο στοιχείο της θρησκευτικής τους ταυτότητας: την *καμπάνα* (*καμπαναριό* αναφέρεται στην παρακάτω διήγηση), την οποία έφεραν φορτωμένη σε αραμπά: «Τίποτα άλλο κε πόρεσαν να παίρναν, μόνον τα εικόνες, τον άγιο Κωνσταντίνο με την αγίαν Ελένη. Και όταν έγκαν αν ατα εκεί, έγκαν και το καμπαναριό' και το καμπαναριό εδώκαν 'ς σο Υφανταί, και κείνο Γαρσλούδες έτονε, κι εκείνοι κράτησαν τα εικόνες' και πάντα έλεγανε 'ς σο Θρυλόριον οι Καρσλούδες εκόμπωσαν εμάς, έδωσαν εμάς το καμπαναριό κι εκράτησαν τα εικόνες, έταν ξύπνιοι οι Καρσλούδες 'ς σο Θρυλόριον, οι Αφεντουλάντ' έγκαν αν άτα...». Κατά μαρτυρία όμως άλλων πληροφορητών οι *Καρσλούδες* είχαν φέρει μαζί τους τον επιτάφιο του χωριού τους (ένα χρυσοκέντητο πολυτελές ύφασμα με την παράσταση του κηδευόμενου Χριστού), καντήλες, λάβαρα, τα σημαντικότερα δηλαδή *μεταφερόμενα σύμβολα* της θρησκευτικής- λατρευτικής ζωής των ορθοδόξων. Κατά μια άλλη μαρτυρία, πολλά από αυτά τα ιερά σκεύη ανταλλάχθηκαν τη δεκαετία του 1960 με ευτελή αντικείμενα που προσέφεραν επιτήδειοι γυρολόγοι στον τότε ιερέα του χωριού (τονίζουμε ότι δεν ήταν ποντιακής καταγωγής, ουδέποτε το χωριό ευτύχησε – κατ' αυτούς – να έχει ομογενή τους ιερέα), γεγονός που σήμερα σχολιάζεται με τους πιο βαρείς χαρακτηρισμούς για τους αυτουργούς της ανόητης και ανίερης – κατά τους ίδιους – αυτής κίνησης.

Όπως αναφέρεται στα «Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων» του νομού Ροδόπης¹²¹ ο μικρός οικισμός του Θρυλόριου κατ' αρχάς υπήχθη στην κοινότητα των Αμαράντων. Στο ΦΕΚ τχ. Α', αριθμ. φ. 215 (28. 6. 1926), σελ. 1713-14, «περί αναγνωρίσεως κοινοτήτων εν Θράκη» διαβάζουμε: «*αναγνωρίζεται ως κοινότης εν τη υποδιοικήσει Κομοτινής του νομού Ροδόπης ο συνοικισμός Θρυλόρειον υπό το όνομα "κοινότης Θρυλλορείου"* με έδραν τον ομώνυμον συνοικισμόν αποσπώμενος της κοινότητος Αμαράντων της αυτής Υποδιοικήσεως». Η απόσπαση του χωριού από τα Αμάραντα του προσέδωσε περισσότερη αυτονομία, του ενίσχυσε την ακραιφνή του ποντιακή ταυτότητα, ανέδειξε την αυθεντικότητα του πολιτισμού του, αλλά *λειτούργησε* και ως αμυντικός μηχανισμός μέσω μιας εσωστρεφούς. «Θέλαμε να 'ναι ο καπετάνιος δικός μας», μας είπαν. Θέλησαν λοιπόν να διαμορφώσουν ένα πιο αλώβητο «ανήκειν» απαλλαγμένο από (αναπόφευκτες φυσικά) επιρροές, θέλησαν να συντηρήσουν και να αναπαράγουν την ταυτότητά τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μετετράπηκαν σε μια κλειστή κοινωνία, όταν μάλιστα ισχυρίζονται ότι οι ντόπιοι Έλληνες τους συμπεριφέρθηκαν άφρογα. Η αδήριτη αναγκαιότητα να

¹²⁰ R. Hirschon, *Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., 345.

¹²¹ Έκδοση της Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, Αθήναι 1962, σελ. 41.

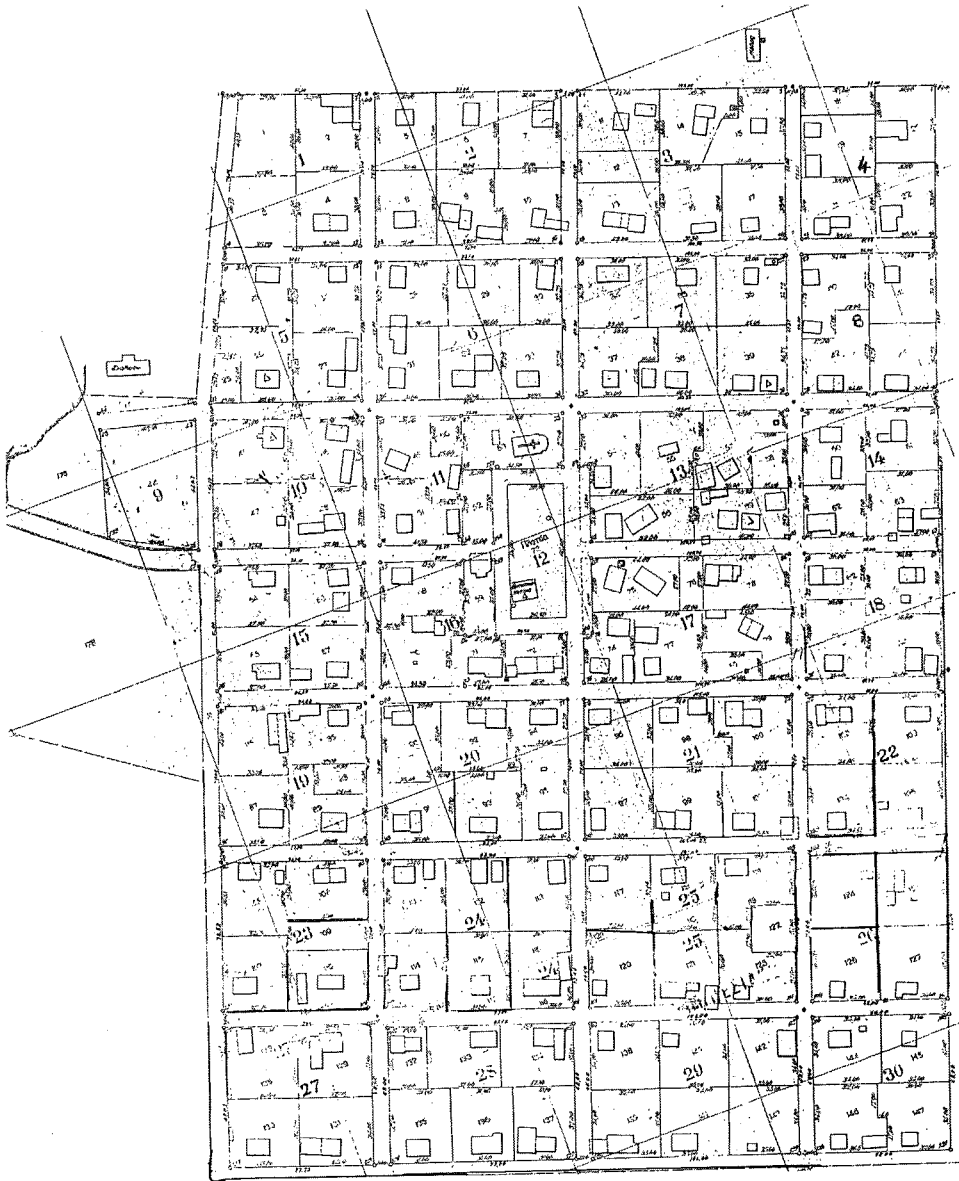
διασφαλιστούν τα μέσα επιβίωσης, η ισχυρή τους βούληση να προασπιστούν αξίες και πρακτικές, τους οδηγεί στην ανάγκη να επιζητήσουν τους δεσμούς του *ανήκειν* σε συνάρτηση με στοιχεία του δικού τους πρωταρχικού πολιτισμού. Ας προστεθεί η έννοια της *ασφάλειας* και της *ψυχολογικής ταύτισης* με τα άτομα ποντιακής καταγωγής, αφού θα εκφραστούν με τους ίδιους πολιτιστικούς τρόπους, με τα ίδια πρότυπα που συνθέτουν τη *συλλογική τους ταυτότητα*. Εξ άλλου, όσο πιο μακριά βρεθεί κάποιος από τον τόπο καταγωγής του, τόσο η *τοπική του ταυτότητα* ισχυροποιείται, άρα η διατήρησή της αλλά και η διάδοση του τοπικού πολιτισμού του παρέχει αίσθημα ασφάλειας στο ξένο περιβάλλον.

Η συλλογική ταυτότητα των *Ποντιώτ'* και των *Γαρολήδων* ήταν αναμφίβολα ποντιακή. Ο ιδιαίτερος πολιτισμός τους, αυτό που αποκαλούμε «ποντιακό τρόπο ζωής», βίωνταν και ως *αντίθεση* προς τους ντόπιους Ελλαδίτες. Το ιδιαίτερο πολιτισμικό τους γίνεσθαι εμπόδιζε τις δυνατότητες αλληλεπίδρασης, ενίσχυε ταυτοχρόνως την αίσθηση του *ανήκειν* στο ποντιακό πολιτισμικό σύστημα, οδηγούσε στη σταδιακή συνειδητοποίηση της *διαφορετικότητας*, που οδηγούσε κι αυτή στην ισχυροποίηση της *κοινωνικής τους συνοχής*.

Η εικόνα των ντόπιων ελλαδιτών στους Πόντιους ήταν υποτιμητική, τους θεωρούσαν υποδεέστερους. Φάνηκε ολοφάνερα από τις μέχρι σήμερα συζητήσεις μας, που επιβεβαιώνει μια γενικότερη αφοριστική φράση των Ποντίων: *Θραξ βλαξ, Κανκάσιος θαυμάσιος*, που μας έρχεται αυτή τη στιγμή στο νου (η *θεωρία της υπεροχής* βασίζεται στην αίσθηση της ανωτερότητας που αισθάνεται ότι έχει ο σατιριζών εν σχέσει με τον Άλλο, τον οποίο συνειδητά υποβιβάζει, ενέργεια που εμπεριέχει ασφαλώς ως στόχο τη γελοιοποίησή του). Είχαν την αίσθηση της *πολιτισμικής υπεροχής* έναντι των ντόπιων ελλαδιτών. Όταν εκείνοι έχτισαν μόνοι τους – όπως ισχυρίζονται – το χωριό τους, όταν έχτισαν μόνοι τους σχολείο και εκκλησία, όταν ίδρυσαν συνεταιρισμό που τους παρέχε πλείστες ωφέλειες, όταν είχαν από πολύ νωρίς ποδοσφαιρική ομάδα, μορφωμένους κ.λπ., κ.λπ., οι ελλαδίτες γηγενείς αρκούσαν μόνον να τους απευθύνουν – όπως ισχυρίζονται – τα εύσημα του θαυμασμού τους και να προσπαθούν να τους ομοιάσουν στην πρόοδο. Η *πολιτισμική ταυτότητα* των μελών μιας κοινότητας, η *συλλογική ταυτότητα* βασίζονται – ως *κατασκευές* – στην κοινή καταγωγή, στην προφορική ιστορία, στους καταγωγικούς μύθους, στις κοινές εμπειρίες με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας, στην κληρονομημένη αίσθηση της πολιτισμικής υπεροχής, κ.α. Η θεωρία των *κοινωνικών αναπαραστάσεων* του S. Moscovici, το πώς δομείται η εικόνα του Άλλου, συνεργεί στη θεωρητική κάλυψη της περίπτωσης μας. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, ως *στερεότυπα εσωτερικά διανοητικά σχήματα*, ως προκατασκευασμένες ιδέες και κρίσεις, είναι νοητικά εργαλεία του ανθρώπου προκειμένου αυτός να μετατρέψει το «μη οικείο» και «άγνωστο», σε «οικείο» και «γνωστό», για να κατανοήσει συμπεριφορές, αξίες, ιδεολογίες, κ.λπ. Σ' αυτήν τη σχηματοποίηση ο Άλλος (ο Θράκας γηγενής εδώ) αποτελεί σημαντικό στοιχείο, αφού η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας «έγκειται όχι στο τι επιβεβαιώνει, αλλά στο πώς *απαρνιέται* και *μετασχηματίζει* την πολιτιστική ταυτότητα μιας άλλης, γειτονικής κοινότητας». Το ποιος θεωρούμε πως είναι ο Άλλος αποτελεί στοιχείο αυτοπροσδιορισμού, η *ετερότητα* είναι συστατικό στοιχείο του. Η *ταυτότητα-απάντηση* δεσμεύεται από το είδος της *ερώτησης-πρόκλησης* που θέτει η ταυτότητα του Άλλου. Είμαι ό,τι δεν είναι ο γείτονάς ή ο ανταγωνιστής μου, σχηματίζω την ταυτότητά μου επισημαίνοντας τις διαφορές μου μ' αυτόν, οι Άλλοι είναι αυτό που δεν είμαστε *Εμείς*, είναι κατασκευάσματα της «συλλογικότητας» εντελώς αντιθετικά προς τη δική μας εξιδανικευμένη (συνήθως) εικόνα¹²².

¹²² Για όλα αυτά τα θεωρητικά ζητήματα βλ. πιο αναλυτικά στο Μ. Γ. Σέργη, *Ακλήρηματα...*, ό.π., 42 κ.ε.

Στη ζωντανή (μέχρι σήμερα) και «ζωοδότρα» *μνήμη της ακμής* κατά την περίοδο 1923-1948 αντιπαρατάσσονται η αντι-μνήμη του Εμφυλίου, τα επακολουθήσαντα αυτόν, η ξενιτιά στην Ευρώπη (κυρίως τη Γερμανία) μετά το 1959, η *παρακμή* δηλαδή του χωριού, η *πτώση* του, όπως προκύπτουν από τις δικές τους διηγήσεις, από τη δική τους *προφορική ιστορία*, θέματα τα οποία όμως δεν έχουν θέση εδώ. Ένας επιλογικός τίτλος, που θα μπορούσε να δώσει αφορμή για τον τελικό τίτλο των αποτελεσμάτων όλης της έρευνάς μας στο χωριό, μέχρι το οριακό σημείο του 1948, θα μπορούσε να αντληθεί από τις σκέψεις του «αριστερού» Γ. Λαζαρίδη, που (ευτυχώς) ενστερνίζονται όλοι ανεξαιρέτως στο χωριό σήμερα: «*Μόλις έφυγαν οι Καραλήδες 'ς το βουνό, από κει κ' ύστερα ερχήνησε το χωριό κ' επήε οπίσω, οπίσω, οπίσω, οπίσω, οπίσω, κι' εφτάσαμε εδώ που εφτάσαμε*».

Θυλόριο: Μέρος από την οριστική διανομή του 1929.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΥ ΚΑΡΠΑΘΟΥ
ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ - ΕΠΑΡΧΕΙΟ ΚΑΡΠΑΘΟΥ

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

ΤΟΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ,
«ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ» ΚΑΙ «ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ» ΤΟΥ «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ»:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΧΩΡΙΟΥ ΚΑΡΠΑΘΟΥ
ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
Γ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΚΑΡΠΑΘΙΑΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
(Κάρπαθος, 21-26 Μαρτίου 2006)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 2008

**ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΥ ΚΑΡΠΑΘΟΥ
ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ - ΕΠΑΡΧΕΙΟ ΚΑΡΠΑΘΟΥ**

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

**ΤΟΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ,
«ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ» ΚΑΙ «ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ» ΤΟΥ «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ»:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΧΩΡΙΟΥ ΚΑΡΠΑΘΟΥ
ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950**

ΑΝΑΤΥΠΟ

**ΚΑΡΠΑΘΟΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
Γ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΚΑΡΠΑΘΙΑΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
(Κάρπαθος, 21-26 Μαρτίου 2006)**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

ΤΟΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ,
«ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ» ΚΑΙ «ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ» ΤΟΥ «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ»:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΧΩΡΙΟΥ ΚΑΡΠΑΘΟΥ
ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950

Η πρώτη 15ετία μετά την επανασύνδεση της Δωδεκανήσου με τον εθνικό κορμό ήταν πολύ σημαντική περίοδος του νεότερου ιστορικού της βίου. Στην παρούσα εργασία θεωρούμε την παραπάνω περίοδο ως μια κρίσιμη μεταβατική περίοδο, ένα πέρασμα από μια μακρόχρονη δουλεία σε κατάσταση ελευθερίας, μια μετάβαση από το τοπικό στο εθνικό, μια διαβατήρια περίοδο όπως την όρισε, ήδη από το 1909, ο Α. van Gennep¹. Στην ανάλυσή μας λοιπόν τη θεωρούμε ως μια «επικίνδυνη» διάβαση, επειδή τα όρια του παρελθόντος και του παρόντος είναι ακόμη ασαφή και ανοικτά, επειδή δηλαδή ο παρελθοντικός χρόνος εισβάλλει ακόμη δυναμικά στον παρόντα. Αρωγός στην ανάλυσή μας² έρχεται η έννοια της μεθοριακότητας (*liminality*),³ η οποία εκδηλώνεται κατά τη διάρκεια μεταβατικών ιστορικών πε-

1. Α. van Gennep, *Les rites de passage. Étude systématique des rites*, Παρίσι 1909 (αγγλική έκδοση *The rites of passage*. The University of Chicago Press, 1960). Νεκρολογίες του βλ. πρόχειρα *Λαογραφία* 17 (1957-58), 317-322, γραμμένη από τον Δ. Σ. Λουκάτο, και *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τ. 24 (1959), 408-414, από τον Δ. Β. Οικονομίδη. Για το θέμα βλ. τώρα Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αιώνα - 1923)*. Γέννηση, γάμος, θάνατος, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007.

2. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Ευ. Αυδίκο για τη συγκεκριμένη παρατήρηση.

3. Για την έννοια βλ. περισσότερα στα V. Turner, *Dramas, Fields and metaphors: symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca 1974, 172. - Ο ίδιος, *The ritual process: structure and antistructure*. Chicago, Aldine, 1969. - Ο ίδιος, *The forest of symbols: aspects of Ndembu ritual*. Ithaca, NY, Cornell University Press 1967. - Ashley Kathleen M. (ed.), *Victor Turner and the construction of cultural criticism: between Literature and Anthropology*. Bloomington, Indiana University Press 1990.

ριόδων, όταν τίθενται υπό αμφισβήτηση μερικές ή το σύνολο των θεσμοθετημένων κοινωνικών συμπεριφορών και αξιών, γεγονός που συμβάλλει στην επανεργοποίηση παραδοσιακών πολιτισμικών μορφών. Τα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, εξερχόμενα από κατοχική περίοδο, ζητούν πιθανώς επιστροφή στην προκατοχική *communitas* ή μια νέα κανονιστική τέτοια, μια νέα κοινωνική μέθεξη (α) σε τοπικό επίπεδο, (β) στο διευρυμένο δωδεκανησιακό (την αίσθηση του ανήκειν στην αναγεννημένη δωδεκανησιακή κοινότητα), και (γ) σε ακόμη ευρύτερο, το εθνικό. Ζητήσαμε λοιπόν να ανιχνεύσουμε (ως υποθέσεις εργασίας) τις τυχόν ταυτίσεις του τέλους μιας εποχής με την αρχή μιας άλλης, τις ανατροπές του παρελθόντος, τις στρατηγικές επιβίωσης που μετέβη μια ορεινή καρπαθιακή κοινότητα για να ενταχθεί στο μεταπολεμικό δωδεκανησιακό και το εθνικό γίγνεσθαι, τις «λογικές προσαρμογής» που εφάρμοσε στα νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα προκειμένου να επιτύχει τους στόχους της.

Ειδικότερα, εκτός από προς διερεύνηση τα παραπάνω ερωτήματα που θέσαμε, μας απασχόλησαν –ως ζητούμενα– και τα εξής:

1. τι προσδοκά άραγε ο απλός άνθρωπος ενός καρπαθιακού χωριού από τη «μητέρα Ελλάδα», με την οποία ο αποδεδειγμένα ηρωικός καρπαθιακός λαός⁴ επιθυμούσε να επανενωθεί; Πώς εκλαμβάνει τη συμπεριφορά της «μητέρας πατρίδας» προς τα «νέα της παιδιά», όταν μάλιστα αυτή αποδεικνύεται εξ αρχής «κακή μητριά»;
2. πώς συγκροτείται ή ανασυγκροτείται η ζωή ενός χωριού του νησιού σε όλα της τα επίπεδα (καθημερινότητας, «ιερού χρόνου» των εορτών της, οικονομίας, σχέσεων με τους γείτονες, κ.ά.)⁵;
3. πώς ο καρπαθιακός λαός εκδηλώνει τον εθνισμό του, στις μεγάλες εορτές-τελετές με τις οποίες τονίζεται η ιστορική μνήμη; Πώς θυμάται το πρόσφατο και το απώτερο παρελθόν του, ενώ παράλληλα βιώνει τα «ψεύτικα τα λόγια τα μεγάλα» των πολιτικών και τη δύσκολη καθημερινότητά του;

4. Βλ. σχετικά Γ. Γεωργίου, *Καρπαθιακά*, τ. Α'. Πειραιεύς 1958, 301 κ.ε. - Ιω. Οθείτης, *Η επανάσταση της Καρπάθου*, 5 Οκτωβρίου 1944. Αθήναι 1965. - Εμμ. Μελάς, *Η Κάρπαθος στον αγώνα της Παλιγγενεσίας*, Όμιλος Καρπαθίων Νέων, Αθήναι 1965. - Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Η εθνική αντίσταση των Καρπαθίων κατά την ιταλοκρατίαν*, Εταιρεία Καρπαθιακών Μελετών, Αθήναι 1981.

5. Για τη λαογραφική έρευνα της Καρπάθου βλ. ενδεικτικά Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Η λαογραφική έρευνα της Καρπάθου (1948-1997)*, Αθήνα 1997 (=Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Καρπαθιακή Λαογραφία. Όψεις του λαϊκού πολιτισμού*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Αθήνα 2001).

Η έρευνά μας επικεντρώθηκε στην περίπτωση ενός χωριού. Επιλέξαμε συνειδητά το Μεσοχώρι (εφεξής Μ.), μια απομονωμένη, ορεινή κοινότητα της Καρπάθου, με υπόθεση εργασίας ότι στο θέμα τουλάχιστον των *αντιστάσεων της παράδοσης* στο «καινούργιο», σ' αυτό το χωριό η μελέτη θα άφηνε σημαντικά συμπεράσματα, αφού ένα από τα θέματα που επιθυμούσαμε να διερευνήσουμε ήταν κι αυτό των *συνεχειών* και των *ασυνεχειών* στον καρπαθιακό πολιτισμό, προβεβλημένο στη λαογραφική βιβλιογραφία ως «παραδειγματικό μοντέλο» και επιτελούντα πολλές λειτουργίες, κυρίως ως εργαλείο αναπτυξιακής πολιτικής για τους τοπικούς φορείς και ως μέσον για τη διατήρηση των *πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων* που συνέβαλαν στη δημιουργία του (ή την εφεύρεσή του)⁶.

Όλα τα παραπάνω επιχειρούμε τα ανιχνεύσουμε μέσα από την πρώτη κυκλοφορηθείσα μετά το 1947 εφημερίδα του νησιού, την *Καρπαθιακή*, τα φύλλα της οποίας μελετήσαμε μέχρι το 1961. Ως εκ τούτου οφείλουμε εξ αρχής να διευκρινίσουμε ότι μελετάμε την *αναπαράσταση* της κοινωνίας του χωριού, όπως αυτή προβάλλει από τις μηνιαίες ανταποκρίσεις των λογίων της κοινότητας, του Νικ. Βασιλάκη, του Μιχ. Γεωργιάδη και του Αναστ. Ν. Φράγκου. Δεν είναι του παρόντος να επαναλάβουμε πώς αντιμετωπίζουμε τον Τύπο ως πηγή αντίληψης κοινωνιολογικού και ιστορικού υλικού, με τη συγκεκριμένη του *πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα*, με τις συνειδητές ή ακούσιες *αποσιωπήσεις* του, τις *υπερβολές* του, τους ομολογημένους ή μη *στόχους* του, κ.λπ.⁸ Οφείλουμε πάντως να καταστήσουμε σαφές ότι παρά τις διαβεβαιώσεις των συντακτών της εφημερίδας για την «αμερόληπτη στάση» τους στα παρουσιαζόμενα ζητήματα και την ανιδιοτελή υποστήριξη των καρπαθιακών συμφερόντων δεν μπορούμε να παραβλέψουμε – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποδεχόμαστε – την οξεία κριτική έναντι του φύλλου που εξαπέλυσε ο αείμνηστος Ιωάννης Ζίγδης, ο οποίος τη χαρακτήρισε «κίτρινο

6. Ευ. Αυδίκος, «Η Κάρπαθος ως λαογραφικό και ανθρωπολογικό παράδειγμα», στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας* (Κάρπαθος, 26-29 Σεπτεμβρίου 2001), επιστημονική επιμέλεια Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Αθήνα 2003, 71-86.

7. *Μηνιαία ανεξάρτητος εφημερίς. Διευθύνεται υπό Συντακτικής Επιτροπής*. Πρωτοκυκλοφορήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1952. Η αρίθμηση των φύλλων της από το 52 (Φεβρουάριος 1957) κ.ε. υπολογίζεται λανθασμένα κατά τέσσερα φύλλα. Δηλαδή, αντί π.χ. του φ. 52 αναγράφεται 56 και το λάθος συνεχίζει τουλάχιστον μέχρι το 1960 που ελέγξαμε εμείς.

8. Μ. Σέργης, *Εφημερίδες και λαογραφία. Η ταυτότητα μιας ναξιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της ιστορίας και της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου}*, Αθήνα 2000, 13 κ.ε.

τύπο» και «κομματικό όργανο» του βουλευτή της «δεξιάς» και υπουργού Στυλ. Κωτιάδη⁹. Βέβαιο είναι πάντως ότι μελετούμε μια κοινωνία με το βλέμμα της λογισύνης¹⁰, άρα επαναφέρουμε και πάλι το ζήτημα του πώς αυτή διαμορφώνει την τοπική ταυτότητα (που καταναλώνεται από την ίδια την μικροκοινωνία του χωριού και από τους έξω), με την αυτολογοκρισία φυσικά που της επιβάλλει η τοπική κοινωνία και με τη μεταξύ τους ανατροφοδότηση.

Το τελικό συμπέρασμα αυτής της εργασίας είναι πως οτιδήποτε πραγματώθηκε προς ωφέλεια του χωριού αυτήν τη μεταβατική 15ετία (όχι μόνον σε επίπεδο κοινωφελών έργων) είναι αποτέλεσμα:

(α) της κοινοτικής συλλογικότητας, εκπεφρασμένης στην έννοια της *κοινότητας*, ως νομικά έγκυρου και δημόσιου προσώπου της τοπικής κοινωνίας¹¹,

(β) του «μεταναστευτικού κεφαλαίου» των Μεσοχωριτών της διασποράς, και ειδικότερα της Ένωσης Μεσοχωριτών Καρπάθου *Η Παναγία η Βρυσιανή*¹². Ο Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, σχολιάζοντας σε άρθρο του το θέμα, χωρίς να παραγνωρίζει την κρατική αρωγή (δεν νομίζουμε ότι θα μπορούσε να συμπεριφερθεί διαφορετικά σε πρωτοσέλιδο άρθρο) κρίνει πως «ο μεγαλύτερος έπαινος οφείλεται σ' αυτά τα κοινοτικά ταμεία και εις τα ξενιτεμένα τέκνα της Καρπάθου εις Αμερικήν, Ν. Ροδεσίαν και αλλού...»¹³. Οι εκπατρισμένοι λοιπόν Μεσοχωρίτες είναι παρόντες, αναμεμειγμένοι δυναμικά στην κοινωνική ζωή του χωριού, με χρηματοδοτήσεις κοινοτικών έργων και με εμβάσματα, που παραπέμπουν στην ενίσχυση της υπόστασης του

9. Καρπαθιακή, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 1 και φ. 66 (Ιαν. 1958), σελ. 1.

10. Βλ. ενδεικτικά Μ. Μερακλής, - *Ελληνική Λαογραφία. Τόμος Β΄. Ήθη και έθιμα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986, 85 κ.ε. - Ε. Hobsbawm και T. Ranger, *The invention of tradition*, Cambridge 1983 (= *Η επινόηση της παράδοσης*, Θεμέλιο 2004).

11. Ευθ. Παπαταξιάρχης, «“Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωριού”. Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στον τόμο Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990, 349.

12. Για τις αδελφότητες και τους συλλόγους βλ. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον 1995, 110 κ.ε. Ρέα Κακάμπουρα-Τίλη, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1999.

13. Καρπαθιακή, φ. 4 (Ιαν. 1953), σελ. 1. Πρβλ. φ. 5 (Φεβρ. 1953), σελ. 1.

χωριού και στην ανάληψη απ' αυτό μιας αξιοπρόσεκτης θέσης στο γίγνεσθαι που δημιουργήσε η μετάβαση από το τοπικό στο εθνικό. Η διάσπαρτη κοινότητα «επιστρέφει» στο χωριό καθημερινά, γίνεται το στήριγμά του, και μ' αυτόν τον τρόπο βαφτίζεται καθημερινά σχεδόν στα νάματα της τοπικότητας και της εντοπιότητας¹⁴.

(γ) της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ως εκπλήρωση προσωπικού χρέους προς την γενέτειρα, χωρίς να αποκλείονται –κατά περίπτωση– οι συγκαλυμμένες διαστάσεις τέτοιου είδους ανταλλαγών. Κάθε αυτοπροαίρετη προσφορά, δώρο ή δωρεά (που γίνεται υποχρεωτική πολλές φορές υπό το βάρος του καθήκοντος και της συναισθηματικής εξάρτησης από τον γενέθλιο τόπο) ενέχει την έννοια της ανταποδοτικότητας, της ανταλλαγής (με πραγματικά ή συμβολικά αντί-δωρα¹⁵), της απόκτησης κοινωνικού κεφαλαίου, όπως το όρισε ο Bourdieu. Κάθε προσφερόμενο αγαθό υλικής φύσεως, άρα καταναλωτικό, αποκτά αξία μέσω της κοινωνικής και συμβολικής του χρήσης διδάσκει η σύγχρονη (νεοτερική) μελέτη του υλικού πολιτισμού. Μιλάμε κι εδώ δηλαδή για μια ιδιαίτερη κατανάλωση¹⁶.

Η κρατική αρωγή –από την άλλη πλευρά– είναι ελάχιστη, συγκυριακή και συσχετισμένη με πελατειακές σχέσεις εν όψει επικείμενων εκλογών. Θέτουμε σ' αυτό το σημείο προς διερεύνηση ένα επιπλέον θέμα: μήπως πρέπει να συνδεθεί η άστοργη κρατική συμπεριφορά προς το χωριό (από την πολιτεία και την τοπική της αντιπροσώπευση) με την πολιτική - κομματική

14. Για τις συχνά συναντώμενες εδώ έννοιες (α) «ταυτότητα» και τα συμπληρώματά της («πολιτισμική», «τοπική», κ.λπ.), (β) «Εμείς-Άλλοι», (γ) «τοπικότητα», «εντοπιότητα» βλ. ενδεικτικά Μ. Σέργγης, *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Α. Αναγνώστου, Αθήνα 2005 και Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, *Εαυτός και Άλλος. Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών – Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα 2003, όπου και συγκεντρωμένη ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

15. Πρβλ. το κλασικό έργο του Μαρσέλ Μως, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.

16. Βλ. ενδεικτικά Χρ. Βλαχούτσικου, στον τόμο Ρ. Κανταντζόγλου, Μ. Πετρονάκη, *Όρια και περιθώρια, εντάξεις και αποκλεισμοί*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2000, 169-190. - Σίβ. Δημητρίου-Κοτσώνη, «Καταναλωτικές πρακτικές και συλλογικές ταυτότητες», στον τόμο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, *Εαυτός και άλλος....*, ό.π., 305-342, με ξενόγλωσση σχετική βιβλιογραφία. - Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία, 1960-1975* (διδασκαρική διατριβή), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1984. - Α. Giddens, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, Κριτική, Αθήνα 1990, 33-37.

τοποθέτηση των κατοίκων του; Σήμερα ακόμη διαβάζουμε στον Τύπο για τις «επιλεκτικές προτιμήσεις» κυβερνητικών στελεχών προς φιλοκυβερνητικούς δήμους, μεταφραζόμενες σε κάθε είδους παροχές, αυξημένες (συγκριτικά με «μη-κυβερνητικούς» δήμους) επιχορηγήσεις, κ.τ.τ.; Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις εκλογές του 1956 από τους 259 ψηφίσαντες η κεντρικά Δ.Ε. έλαβε 200 ψήφους και η ΕΡΕ 59, όταν σε ολόκληρη την Κάρπαθο είχαμε αντιστοίχως 1383 και 1529 ψήφους¹⁷. Στις εκλογές της 11^{ης} Μαΐου του 1958 οι Φιλελεύθεροι έλαβαν 188 ψήφους, η ΕΡΕ 77 και η Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση (ΠΑΔΕ, συνασπισμός μερίδας των Φιλελευθέρων και των Προοδευτικών του Μαρκεζίνη) 19¹⁸, ενώ σ' αυτές του 1961 η ΕΡΕ 91 και οι Ένωση Κέντρου 198¹⁹.

Μέγα πρόβλημα και πρώτο το *συγκοινωνιακό* και η συνακόλουθη απομόνωση του χωριού. Οι ανταποκριτές πιστεύουν ότι η επίλυσή του θα σημάνει το τέλος του αιώνιου αποκλεισμού τους. Για να φτάσει κάποιος στο Μ. πρέπει «να αποφασίση αποστολικήν οδοιπορίαν πεζή ή δι' ημιόνου 6-8 ωρών, από των Πυλών ή του Όθους, ή, αν το λήη η καρδιά του, να μεταβή δια θαλάσσης από των Πηγαδιών εις Άγιον Νικόλαον Σπώνων και εκείθεν μετά δώρον πορείαν να φθάση εις Μεσοχώριον, ή από Φοινίκι εις Καύκαλον, εάν ο Αίολος δεν έχει εξαπολύση τους ασκούς των ανέμων του (...) οπότε αντί να φθάσετε εις Μεσοχώριον θα επαναπλεύσετε εις την αφετηρίαν σας, αν δεν βρεθίτε αισίως εις Κάσον ή και μακρότερα ακόμη»²⁰.

Η διάνοιξη του δρόμου Πυλών - Μεσοχωρίου - Σπώνων είναι λοιπόν δικαιολογημένα το πρώτο σε εμφανίσεις θέμα ολόκληρη τη περίοδο που εξετάζουμε. Χαρακτηρίζεται ως το δεύτερο μεγάλο έργο ολόκληρου του νησιού, μετά τον λιμενοβραχίονα των Πηγαδιών. Επρόκειτο να αρχίσει με χρηματοδότηση της Ούντρα τη δεκαετία του 1940, άρχισε τον Οκτώβριο του 1950²¹, η διάνοιξη καρκινοβατεί καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε ελλείπει τεχνικών μέσων και εκρηκτικών υλών (ανοίγεται με κασμάδες, οι πέτρινοι όγκοι θρυμματίζονται με καλέμια!!!) και δεν συντηρείται καθόλου.

17. *Καρπαθιακή*, φ. 41 (Φεβρ. 1956), σελ. 1.

18. *Καρπαθιακή*, φ. 69 (Απρίλ. 1958), σελ. 4. Περισσότερα στοιχεία για τις εκλογές του 1958, βλ. π.χ. στο Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965*, τ. 1, Σαββάλας, Αθήνα 2002, 133 κ.ε.

19. *Καρπαθιακή*, φ. 109 (Οκτ. 1961), σελ. 3.

20. *Καρπαθιακή*, φ. 62 (Αύγ. - Σεπτ. 1957), σελ. 3.

21. *Καρπαθιακή*, φ. 8 (Μάιος 1953), σελ. 1-2. - *Καρπαθιακή*, φ. 25 (Οκτώβρ. 1954), σελ. 1.

Το χειμώνα –όταν συνήθως διακόπτονται οι εργασίες– καταστρέφεται από τα δημιουργούμενα ρυάκια, τον Νοέμβριο του 1957, π.χ., το «μέχρι τούδε κατασκευασθέν τμήμα του δρόμου αυτού αποτελεί παρὰ ένα σωρόν ερειπίων» και ο ανταποκριτής ζητά νέα μελέτη²². Οι εκκλήσεις για βοήθεια συμπεριλαμβάνουν και το *do ut des* με την Βρυσιανή: «όσοι βοηθήσουν το έργον τούτο, εκτός της ευγνωμοσύνης των χωριανών μας, θα έχουν και την ευλογίαν της Παναγίας της Βρυσιανής, της οποίας η θαυματουργός εικόν, το ωραίον μοναστήρι και η μοναδική εις την Κάρπαθον πανήγυρις θα γίνουν προσιτά εις όλους τους ευσεβείς προσκυνητάς»²³. (Ας προσέξουμε από τώρα αυτό που αναλύουμε παρακάτω: τη νέα διάσταση που θα δώσει στο πανηγύρι τους η διάνοιξη αμαξιτού δρόμου, όπως συνέβη σε δεκάδες άλλες ομοειδών περιπτώσεων στο πανελλήνιο). Το κοινοτικό συμβούλιο ψηφίζει επανειλημμένως δικά του κονδύλια και προσωπική εργασία τριών ημερομισθίων κατ' άνδρα για τη διάνοιξή του²⁴. Η Κ.Ε.Π.Α. Αμερικής στο συνέδριό της του 1955 προσέφερε 500 δολάρια,²⁵ άλλα 500 αργότερα,²⁶ 15 χιλιάδες το 1956.²⁷ Ο δρόμος ανοίγεται τελικά το καλοκαίρι του 1960, όταν ο τότε νομάρχης Παπακωνσταντίνου²⁸ επιχορηγεί το έργο με κρατικά κονδύλια. Κατά τον ανταποκριτή η διάνοιξή του οφείλεται στην προς το τέλος του χρηματοδότηση από το κράτος, στα τεχνικά μέσα, στους συγχωριανούς του εργάτες και στο Σύλλογο Μεσοχωριτών²⁹. Για πρώτη φορά η διάνοιξη γίνεται με εκρηκτικές ύλες και δύο κομπρεσέρ, εκ των οποίων το ένα είναι και πάλι δωρεά του Εμμ. Βασιλειάδη και το άλλο των συλλόγων του εσωτερικού και εξωτερικού, οι οποίοι διοργανώνουν γι' αυτόν τον ιερό σκοπό κάλαντα, χοροεσπερίδες και άλλες εκδηλώσεις³⁰. Είναι φυσικά μια πρόχειρη κατασκευή που φτάνει λίγα χιλιόμετρα έξω από το χωριό (στη θέση Αξάγκια), χωρίς οδοστάτες, έχει ανάγκη συνεχών επισκευών, γίνεται αδιάβατη

22. *Καρπαθιακή*, φ. 64 (Νοέμβρ. 1957), σελ. 1.

23. *Καρπαθιακή*, φ. 34 (Ιούλ. 1955), σελ. 1. Για τη σχέση αυτή μεταξύ πιστών και Θεού βλ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «*Do ut des*», *Δωδώνη* 16:1 (1987), 253-265.

24. Βλ. ενδεικτικά *Καρπαθιακή*, φ. 18 (Μάρτ. 1954), σελ. 3.

25. *Καρπαθιακή*, φ. 34 (Ιούλ. 1955), σελ. 1.

26. *Καρπαθιακή*, φ. 42 (Μάρτ. 1956), σελ. 3.

27. *Καρπαθιακή*, φ. 43 (Απρ. 1956), σελ. 3.

28. *Καρπαθιακή*, φ. 89 (Μάρτ. 1960), σελ. 3. Η μετάθεση του παραπάνω νομάρχη στις αρχές του 1960 «ελύπησε όλους τους συγχωριανούς».

29. *Καρπαθιακή*, φ. 86 (Νοέ. 1959), σελ. 3.

30. *Καρπαθιακή*, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 6.

τον χειμώνα (όπως π.χ. αυτόν του 1961³¹), ενώ το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς διακόπτονται επί μακρόν οι εργασίες, άλλοτε λόγω ελλείψεως χρημάτων, άλλοτε επειδή τίθενται εκτός λειτουργίας τα κομπρεσέρ είτε επειδή δεν υπάρχουν εκρηκτικές ύλες, παρά την δεδηλωμένη θέληση των κατοίκων να βοηθήσουν παντοιοτρόπως το έργο³². Ανακαλύπτουμε πάντως στην εφημερίδα, όταν πια το έργο οδηγείται στο «προσωρινό» τέλος του, ότι ένας κύριος ανασταλτικός παράγων στην ολοκλήρωσή του ήταν οι προϋπάρχουσες *ενδοτοπικές διενέξεις*, θέμα που αναπτύσσουμε παρακάτω.

Στην κυβερνητική απραξία και αβελτηρία, στον ατομικό της λόγο, ο συλλογικός αντίλογος των λαϊκών ανθρώπων φαντάζει τουλάχιστον λογικός μέχρι και επαναστατικός, αφού θέτει ως πρώτη προτεραιότητα την *ανάπτυξη του χωριού μέσα από την αυτοδύναμη παραγωγική του βάση*: «Ανεξάντλητος δασικός πλούτος, με προοπτική ευρείας οργανωμένης εκμεταλλεύσεως ναυπηγησίμου ξυλείας, οργανώσεως και αξιοποίησεως της φθινούσης κτηνοτροφίας και μελισσοκομίας μας, σημαντική πρόοδος εις τε την παραγωγήν και κατανάλωσιν γεωργικών και κηπευτικών προϊόντων κλπ. θα είναι τα άμεσα αποτελέσματα της ταχείας αποπερατώσεως του εθνικού επαρχιακού δρόμου μας....»³³. Η συμβολή του κοινοτικού συμβουλίου θα ήταν σημαντικότερη στην ευόδωση του έργου, αν η κεντρική εξουσία είχε αφουγκραστεί την πρότασή του να διατίθεται στο εμπόριο ο ελαιοπυρήνας του χωριού, εφ' όσον οι τιμές ήταν συμφέρουσες, προς αγορά κομπρεσέρ. Οι υπολογισμοί του έδειχναν ότι μπορούσαν να εισπράξουν 20 χιλιάδες δραχμές³⁴. Μια ακόμη πρόταση του κοινοτικού συμβουλίου ήταν να χορηγηθεί άδεια εκχερσώσεως ή εκμεταλλεύσεως κοινοτικής (κρατικής) δασικής περιοχής 2750 στρεμμάτων,³⁵ να αξιοποιήσουν δηλαδή μιαν ακόμη αγνοημένη μέχρι τότε πηγή, αλλά κι αυτή δεν εισακούεται. Είναι ο λόγος των τοπικών κοινωνιών, ένας «αυτοδιαχειριστικός λόγος», μια στρατηγική επιβίωσης, που μένει ανενεργός στις στήλες των εφημερίδων... Η τοπική κοινωνία ζητά εναγωνίως να εκσυγχρονισθεί με τα δικά της μέσα-πηγές, να εξορθολογισθεί η οργάνωση της μικρής οικογενειακής εκμετάλ-

31. *Καρπαθιακή*, φ. 101 (Φεβρ. 1961), σελ. 3.

32. *Καρπαθιακή*, φ. 106-107 (Ιούλ. - Αύγ. 1961), σελ. 4.

33. *Καρπαθιακή*, φ. 102 (Μάρτ. 1961), σελ. 1.

34. *Καρπαθιακή*, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 1 και 5.

35. *Καρπαθιακή*, φ. 62 (Αύγ. - Σεπτ. 1957), σελ. 3. Πρβλ. Στάθης Δαμιανάκος,

Έρση Ζακοπούλου, Χαράλ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Πιθέκρον / Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1997, 175 κ.ε.

λευσης (του χωρικού συστήματος δηλαδή), να αξιοποιηθούν άλλες πηγές (ακόμη και εξω-γεωργικές) πλουτισμού· καταθέτει τη δική της «λογική προσαρμογής» στο status quo που τείνει να δημιουργηθεί όσον αφορά τουλάχιστον στον δωδεκανησιακό χώρο, καθώς οδεύει στο σύστημα της προϊούσης ενσωμάτωσης στη σύνολη νησιωτική κοινωνία και στο εθνικό δίκτυο σχέσεων. «Λογική προσαρμογής» που βασίζεται όμως στην ενίσχυση της τοπικής οικονομικής αντάρκειας, που (λογικά) θα έφερε θετικά αποτελέσματα και σε άλλους τομείς της ζωής της (στο υλικό και πνευματικό εποικοδόμημα).

Ακόμη και η θαλάσσια επικοινωνία με το Διαφάνι της Ελύμπου έχει προβλήματα. Π.χ., εξ αφορμής της υπερτιμήσεως των καυσίμων το Διαφάνι του πλοίαρχου κ. Ορφανίδη που εκτελούσε δύο δρομολόγια εβδομαδιαίως, τον Ιούνιο του 1953 αναγκάστηκε να διακόψει τα δρομολόγια του, με αποτέλεσμα να απομονωθούν Έλυμπος, Μεσοχώρι και Σπώα³⁶. Το Ηλιούπολις του Τυπάλδου τον Μάρτιο του 1953 κάνει δύο μήνες να προσεγγίσει το Φοινίκι. Το βενζινόπλοιο των αδελφών Φαρμακίδου, που προσεγγίζει το Καύκαλο, αποτελεί κάποιους μήνες του 1957 «το μόνο συγκοινωνιακό μας μέσο»³⁷.

Δεύτερο πρόβλημα: η δημιουργία του υδραγωγείου Μισαθών - Λευκού. Από το υπάρχον δίκτυο –στο σημείο που βρίσκεται το έφερε η Ούντρα– υδρεύονται το Μ. και τα Σπώα. Ο τύφος επιδημούσε πάντοτε στο χωριό, εξ αιτίας των φιδιών και των ακαθαρσιών που υπήρχαν πάντοτε στο δίκτυο³⁸. Η ολοκλήρωσή του θα έδινε ζωή στην περιοχή, κυρίως σε χιλιάδες ελαιόδενδρα, στους γεωργούς και τους βοσκούς. Ο Εμμ. Βασιλειάδης έστειλε 1000 μέτρα σωλήνες για τη διοχέτευση του νερού των Μισαθών σε άγιο Γεώργιο και Λακκιά του Λευκού,³⁹ αλλά σιδηροσωλήνες δεν μπορούν να τοποθετηθούν, γιατί η γραφειοκρατία στη Ρόδο θεωρεί «πολυτελή» τη μελέτη του έργου και προβλέπει «τεραστίας δαπάνες δυσαναλόγους προς τας οικονομικώς δυνατότητας της κοινότητας»⁴⁰. Οι μετανάστες στη Βαλτιμόρη αποστέλλουν 700 δολάρια για το υδραγωγείο του Λευκού⁴¹.

Τα προβλήματα αναπαραγωγής της τοπικής κοινωνίας δημιουργούν οικονομικό αδιέξοδο, που βρίσκει την επίλυσή του στην έξοδο ενός μεγάλου

36. Καρπαθιακή, φ. 9 (Ιούν. 1953), σελ. 4.

37. Καρπαθιακή, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 5.

38. Καρπαθιακή, φ. 6 (Μάρτ. 1953), σελ. 5.

39. Καρπαθιακή, φ. 16 (Ιαν. 1954), σελ. 4.

40. Καρπαθιακή, φ. 36 (Σεπτ. 1955), σελ. 3.

41. Καρπαθιακή, φ. 51 (Ιαν. 1957), σελ. 3.

τμήματος του πληθυσμού⁴². Η οριστική μετανάστευση στο Εξωτερικό, συνδυασμένη με την αγροτική έξοδο και την μετοικεσία στα αστικά κέντρα Αθηνών και Περαιώς, αποτελεί κι εδώ (όπως σ' ολόκληρη σχεδόν την ελληνική επικράτεια) σταθερό χαρακτηριστικό στοιχείο της κοινωνικής ιστορίας του χωριού.

Όλα αυτά θα πρέπει να τα θεωρήσουμε εντεταγμένα μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του νησιού και όχι φυσικά ως αποσπασματικές περιπτώσεις. Μόλις στις αρχές του 1957, όταν υπουργός έχει γίνει ο Στ. Κωτιάδης, εξευρίσκεται ποσόν 1,5 εκατ. για το λιμάνι, το μεγαλύτερο πρόβλημα του νησιού⁴³. Το 1953 κλείνει το Ειρηνοδικείο Καρπάθου («ούτε οι Τούρκοι, ούτε αυτοί οι Ιταλοί ακόμη δεν εσκέφθησαν ποτέ μίαν τόσον τραγικήν δοκιμασίαν εις βάρος του λαού της Καρπάθου και της Κάσου»),⁴⁴ το νησί βρίσκεται επί μακρόν χωρίς λιπάσματα και πλήττεται σημαντικά η γεωργική παραγωγή,⁴⁵ η επικείμενη κατάργηση του επαρχείου Καρπάθου «συνεκλόνησε τον λαό αυτής»,⁴⁶ επί ένα ολόκληρο έτος (με σύμβαση του ΥΕΝ και της εταιρείας Διαπούλη) η επικοινωνία του νησιού με τον Πειραιά γίνεται ανά 15μερο, με το περιβόητο στους παλιούς Καρπαθίους Άνδρος,⁴⁷ και όταν κάποτε καθιερώνεται εβδομαδιαίο δρομολόγιο, το γεγονός χαρακτηρίζεται περιφανής νίκη. Οι ταξιδιώτες αναχωρούν μεσημέρι της Δευτέρας, αναγκάζονται να διαπλεύσουν Ασυτιά, Πάτμο, Λέρο, Κάλυμνο, Κω, Τήλο, Νίσυρο, Σύμη, Ρόδο και φτάνουν στην Κάρπαθο το πρωί της Τετάρτης⁴⁸.

Μεγάλο πρόβλημα, με επιπτώσεις στην εσωτερική συνοχή των κοινοτήτων, είναι οι αντιπαλότητες που δημιουργούν στις διάσπαρτες νησιωτικές κοινότητες οι κρατικές παρεμβάσεις, με την άνιση κατανομή των κρατικών κονδυλίων, με τις διαδικασίες άντλησης και αναδιανομής του εθνικού πλούτου, κ.λπ., από τις οποίες τα «μεγάλα νησιά» (= οι ισχυρότερες πελατειακές σχέσεις) βγαίνουν –όπως πάντοτε και παντού– κερδισμένα. Ο Μ. Μιχαηλίδης - Νουάρος επιβεβαιώνει ξεκάθαρα τον κανόνα: «Το κράτος μας έρχεται αρωγόν,

42. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου...*, ό.π., 174.

43. *Καρπαθιακή*, φ. 51 (Ιαν. 1957), σελ. 1.

44. *Καρπαθιακή*, φ. 9 (Ιούν. 1953), σελ. 1.

45. *Καρπαθιακή*, φ. 14 (Νοέ. 1953), σελ. 4.

46. *Καρπαθιακή*, φ. 21 (Ιούν. 1954), σελ. 1-2. Βλ. το «Υπόμνημα των εν Αθήναις και Πειραιεί Καρπαθιακών – Κασιακών οργανώσεων δια την κατάργησιν του επαρχείου Καρπάθου», ό.π., σελ. 4 - *Καρπαθιακή*, φ. 22-23 (Ιούλ. - Αύγ. 1954), σελ. 1.

47. *Καρπαθιακή*, φ. 11 (Αύγ. 1953), σελ. 4.

48. *Καρπαθιακή*, φ. 46 (Ιούλ. 1956), σελ. 1.

αλλά μοιράζει, ως ο καλός θεός τα δώρα του, εις ολίγους πολλά και εις άλλους ολίγα...»⁴⁹. Από τις πιστώσεις των 400 εκατ. για τα σχολεία το 1953 η επαρχία Ρόδου παίρνει 190, η Καλύμνου 85, η της Κω 75, της Καρπάθου 50, εκ των οποίων 30 για το σχολείο της Αρκάσας και 20 γι' αυτό της Κάσου⁵⁰.

Θεωρούμε τον μακροσκελή χρόνο της ιταλικής κατοχής (1912-1947) ως «μιαρό» χρόνο, από τον οποίο πρέπει να απαλλαγούν οι Μεσοχωρίτες και να μεταβούν σε μια άλλη ιστορική περίοδο ανασυγκρότησης. Πώς ανασυγκροτούν την κοινότητά τους, πώς «καθαγιάζουν» εκ νέου και «ιεροποιούν» εξ αρχής το χωριό τους,⁵¹ για να απαλλαγεί από το «μίασμα» της ιταλοκρατίας; Πού εστιάζουν τα πρώτο τους ενδιαφέρον; Φυσικά στην κατοικία, την εκκλησία, στο σχολείο, ως φορείς των υπό διωγμό κατά την περίοδο της κατοχής εννοιών της ελευθερίας, του θρησκευτικού αισθήματος και της ελληνικής παιδείας (στο πλαίσιο του «εξιταλισμού» και της καρπαθιακής μικροκοινωνίας⁵²).

Υπέρ τις 50 κατοικίες έχουν ανάγκη ανοικοδομήσεως, αλλά μόνο στο 1/10 των δικαιούχων χορηγήθηκαν υλικά (λίγη ξυλεία, τσιμέντα, κεραμίδια), άλλοι δεν έλαβαν καμιά ενίσχυση, προέβηκαν μόνοι τους στην κατεδάφιση και ανοικοδόμηση των κατοικιών τους, «δικαίως όθεν οι κάτοικοι παραπονούνται δια την αδιαφορίαν των αρμοδίων, οι οποίοι αθέτησαν και τας ιδίας των υποσχέσεις»⁵³. Παρόλα αυτά νέες οικοδομές εγείρονται,⁵⁴ ο συνολικός αριθμός των κατοικιών στο χωριό πλησιάζει τις 280 το έτος 1957.

Η Παναγιά η Βρυσιανή ήταν και είναι σημείο αυτοαναφοράς για το Μ., σημείο διαφοροποίησης από τους Άλλους. Οι δωρεές των πιστών προς αυτήν είναι αναρίθμητες στις στήλες της Καρπαθιακής. Οι Έλληνες και δη οι νησιώτες έχουν βαθύτατη αίσθηση τι σημαίνει γι' αυτούς Παναγία,⁵⁵ ή πώς μια εκκλησία γίνεται το σύμβολο της επιστροφής στις αφετηριακές

49. Καρπαθιακή, φ. 4 (Ιαν. 1953), σελ. 1. Πρβλ. Καρπαθιακή, φ. 9 (Ιούν. 1953), σελ. 1 («Δωδεκάνησα δεν είναι μόνον η Ρόδος»).

50. Καρπαθιακή, φ. 13 (Οκτώβ. 1953), σελ. 4.

51. Βλ. ενδεικτικά Β. Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, κεφ. Α'.

52. Βλ. Β. Ν. Βασιλάκης, *Η εκπαίδευση στην Κάρπαθο*. Αθήνα 1975. – Ζ. Τσιτοπανλής, *Η Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Η αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*, πρόλογος Η. Κόλλια, Ρόδος 1998.

53. Καρπαθιακή, φ. 10 (Ιούλ. 1953), σελ. 3.

54. Στατιστικά στοιχεία βλ. στην Καρπαθιακή, φ. 19 (Απρίλ. 1954), σελ. 2 και 4.

55. J. Dubish, *Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, 85-86, 295-309, και *passim*.

αξίες της κοινότητας, όταν μάλιστα αυτές καταδιώχθηκαν από τον ιταλό κατακτητή. Καθ' όλη αυτήν την περίοδο η Βρυσιανή ανακαινίζεται. Εγκαθίσταται ο μαρμάρινος μητροπολιτικός της θρόνος, με τη συνδρομή των ευσεβών χριστιανών και δαπάναις του εκκλησιαστικού ταμείου,⁵⁶ ο Αχιλλ. Παυλίδης δωρίζει ένα πολυέλαιο,⁵⁷ με πρωτοβουλία του Ν. Π. Πετρίδη (μετανάστη στην Αμερική) διεξάγεται έρνος και συγκεντρώνονται 13 χιλιάδες δραχμές,⁵⁸ τοποθετούνται εικόνες, αφιερώματα τεσσάρων «ευσεβών και καλών πατριωτών»,⁵⁹ κ.λπ.

Άξιο περαιτέρω ανάλυσης είναι το θέμα της επιλογής του νέου καμπαναριού του χωριού, δηλαδή του σχεδίου του, του μεγέθους του, της καλλιτεχνικής του αισθητικής. Τη χρηματοδότησή του ανέλαβε ο Μιχαήλ Χήρας από το Απέρι (πάλι η ιδιωτική προσφορά), ήταν προϋπολογισμού 3-4 χιλιάδων δολαρίων⁶⁰. Η αναβολή των εργασιών για την οικοδόμησή του προκαλεί τη «δικαιολογημένη αγανάκτησιν» των κατοίκων, επειδή οι εντεταλμένοι δημόσιοι υπάλληλοι βρίσκουν δικαιολογία ότι δεν μπορούν να βρουν τρόπο προσβάσεως στο χωριό (!) («εκτός αν οι κ.κ. υπάλληλοι περιμένουν να τελειώσει ο δρόμος...»)⁶¹ για να το επισκεφθούν και να εργαστούν, δηλώνει χλευαστικά ο συνεργάτης της *Καρπαθιακής*. Το υπουργείο δεν εγκρίνει το σχέδιο που καταρτίστηκε από ειδικό μελετητή με τη σύμφωνη γνώμη του χωριού («σχέδιο Φαναράκη»), παραμερίζει δηλαδή τη λαϊκή θέληση, και προκρίνει «ένα άλλο που δεν αρέσει σε κανέναν». Η τοπική κοινωνία είχε τα δικά της μέτρα και σταθμά ή τα δικά της αισθητικά κριτήρια αξιολόγησης, που δεν ήταν απαραίτητο να είναι μόνον αισθητικά, ούτε ακόμη και αποκλειστικά δικά της, αφού, όπως φαίνεται από τις ανταποκρίσεις, επιθυμεί ένα καμπαναριό «σαν της Βολάδας-Αρκάσης ή της Χάλκης»⁶². Τα κριτήρια δηλαδή που τίθενται είναι: να ομοιάζει στην αισθητική του εικόνα και να έχει την ίδια αξία (οικονομική, ως καταναλωτικό προϊόν) με κάποιο άλλο, που ήταν το πρότυπο, να είναι λοιπόν τουλάχιστον ίδιο μ' εκείνο σε κάθε ενδεχόμενη σύγκριση. Άλλοτε πάλι, σε άλλη ανταπόκριση, η απουσία καμπαναριού χαρακτηρίζεται ως «αισθητή έλλειψις της εκκλησίας», και κρίνε-

56. *Καρπαθιακή*, φ. 28 (Ιαν. 1955), σελ. 3.

57. *Καρπαθιακή*, φ. 30 (Μάρτ. 1955), σελ. 3.

58. *Καρπαθιακή*, φ. 33 (Ιούν. 1955), σελ. 3.

59. *Καρπαθιακή*, φ. 44 (Μάιος 1956), σελ. 3.

60. *Καρπαθιακή*, φ. 36 (Σεπτ. 1955), σελ. 3.

61. *Καρπαθιακή*, φ. 46 (Ιούλ. 1956), σελ. 3.

62. *Καρπαθιακή*, φ. 46 (Ιούλ. 1956), σελ. 5.

ται αναγκαία η δημιουργία τέτοιου «εφαμίλλου των μεγαλοπρεπών της Ολύμπου, της Βολάδος και της Αρκάσης»⁶³. Έχουμε λοιπόν εδώ τη λειτουργία του καμπαναριού ως στοιχείου της τοπικής ταυτότητας, ως θρησκευτικού συμβόλου, αλλά και συμβόλου υπεροχής και επιβολής, ως συμβολικού όπλου στον ανταγωνισμό του χωριού με τους περιχωρίτες του. Ολοκληρώνεται τελικά το 1959, και σε πλάκα του αναγράφονται τα ονόματα των δωρητών Χαρίκλειας και Μιχαήλ Χήρα. Η λαϊκή μούσα του χωριού επαίνεσε τους ευεργέτες της –εις ανταπόδοση– με το δικό της τρόπο:

«για δώρο καλοκαιρινό μας έφερε η μοίρα,
να γίνη το καμπαναριό απ' το Μιχάλη Χήρα»

* * *

«πολλές χιλιάδες άνθρωποι το έργο σου θα δούσι
και με μεγάλο σεβασμό για σένα θα μιλούσι»⁶⁴.

Με το καμπαναριό σχετίζεται φυσικά και το άλλο σύμβολο της εκκλησίας και της τοπικής ταυτότητας, η καμπάνα⁶⁵. Εδώ όμως δεν χρησιμεύει μόνο για να ορίζει τον κοσμικό και το θρησκευτικό χρόνο των Μεσοχωριτών⁶⁶ ή να ενημερώνει για ευχάριστα και δυσάρεστα γεγονότα της ζωής τους με τον χαρμόσυνο ή θλιμμένο ήχο της. Εδώ γίνεται το σύμβολο που αισθητοποιεί την παρουσία του χωριού ακουστικά, που καθιστά ηχηρή την παρουσία του στους γύρω με το θόρυβό της, τον εορταστικό κυρίως. Ο ανταποκριτής αναφέρει μια φράση που κρύβει πολλά: Η καμπάνα (δωρεά κι αυτή της χήρας Γεωργίου Κουρουμπλάκη) έχει «ισχυράν έντασιν»⁶⁷.

63. Καρπαθιακή, φ. 62 (Αύγ. – Σεπτ. 1957), σελ. 3.

64. Καρπαθιακή, φ. 36 (Σεπτ. 1955), σελ. 3.

65. Charles Stewart, *Demons and the devil: Moral imagination in modern greek culture*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1991, 72._ P. Price, *Bells and Man*. Oxford University Press 1983._ A. Corbin, *Village bells: Sound and meaning in the 19th century France countryside*, New York, Columbia University Press, 1994²._ Sophie Arket-te, «Sounds like city», *Theory, Culture and Society* 21: (2004), 163 κ.ε._ M. Angel Matín, «Sound and urban life in a small Spanish town during the ancien régime», *Urban History* 29:1 (2002), 54 κ.ε._ Π. Πανόπουλος (επιμ.), *Από τη μουσική στον ήχο. Εθνογραφικές μελέτες των S. Feld, M. Roseman, A. Seeger*, Αλεξάνδρεια 2005, όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία.

66. Βλ. P. Price, *Bells and man*. Oxford, Oxford University Press, 1983, ειδικότερα το κεφ. 6. – Μ. Μερακλής, «Η "Ρωμιοσύνη" του Ρίτσου», *Κυριακάτικος Ριζοσπάστης*, φ. 5963 (29. 5. 1994), 3.

67. Καρπαθιακή, φ. 93 (Ιούν. 1960), σελ. 3.

Στο ίδιο πνεύμα ενδυνάμωσης του θρησκευτικού φρονήματος πρέπει να εντάξουμε και τις παρεμβάσεις στο μοναστήρι της Αγ. Κυριακής, ή την ανέγερση του Αγ. Παντελεήμονος⁶⁸.

Στο χωριό υπάρχει διαθέσιμο σχολείο όπου υπηρετούν ισάριθμοι δάσκαλοι. Η εικόνα του χώρου της θεσμοποιημένης εκπαίδευσης, αυτής που θα τονώσει την (ιστορική) *μνήμη*,⁶⁹ που θα σχηματίσει την *τοπική και την εθνική ταυτότητα* των μικρών παιδιών με τις δικές της αφηγήσεις είναι μάλλον άθλια. Δάσκαλοι και μαθητές ψάλλουν τα κάλαντα για να αγοράσουν θερμάστρες και άλλα χρειαζούμενα, οι Μ. Εμμ. Ρεΐσης⁷⁰ και Ν. Μοσχονάς διανέμουν γραφική ύλη,⁷¹ ο Εμμ. Βασιλειάδης εμπλουτίζει το σχολείο με όργανα φυσικής και χημείας,⁷² η Ένωση Μεσοχωριτών Πειραιώς δωρίζει μια εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση, ο Όμιλος *Καρπαθίων Νέων* 300 δραχμές,⁷³ ο Πρόεδρος της Ενώσεως Μεσοχωριτών και γιατρός Βάσος Μάλτας θερμάστρες⁷⁴. Είναι σαφής η προτεραιότητα στις παροχές για την εκπαιδευτική ανόρθωση του χωριού που επιδιώκουν οι εκτός αυτού πολιτιστικοί σύλλογοι και οι φιλοπρόοδοι ιδιώτες. Ο επισκεφθείς το σχολείο Επιθεωρητής παρείχε την διαβεβαίωση ότι οι αϊθουσες «δύνανται να λειτουργήσωσι κατά τον προσεχή Σεπτέμβριο»,⁷⁵ του 1954, εξωραϊζονται τελικά όμως τον Σεπτέμβριο του 1958⁷⁶. Το κράτος βοηθά το 1956, με μικρή πίστωση 40 χιλιάδων δραχμών⁷⁷.

Η οικονομία του χωριού στηριζόταν ανέκαθεν στη μικρή παραγωγή δημητριακών, λόγω του γαιοφυσικού ντετερμινισμού που επέβαλλαν ο φυ-

68. *Καρπαθιακή*, φ. 18 (Μάρτ. 1954), σελ. 3.

69. Ελεωνόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Όρια και αντιστάσεις της λαϊκής μνήμης: από τις πολιτισμικές αναβιώσεις στην πολιτισμική επιβίωση», στον τόμο *Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφάνσεις*. Πρακτικά Α' Συνεδρίου, Κομοτηνή 25-27 Νοεμβρίου 1994, Αθήνα 1996, 133 κ.ε., υποσημ. 4. – Ρ. Μπενβένιστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999. – Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, 87 κ.ε. – Ευ. Αυδίκος, «"Το κατόικι αν πηδήσει το μαντρί, θα βρει να φάει πολύ"». Ζώντας στην οδό Άβαντος, στο χώρο εκείθεν της γραμμής», στον τόμο *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2002, 201.

70. *Καρπαθιακή*, φ. 16 (Ιαν. 1954), σελ. 4.

71. *Καρπαθιακή*, φ. 86 (Νοέ. 1959), σελ. 3.

72. *Καρπαθιακή*, φ. 42 (Μάρτ. 1956), σελ. 3.

73. *Καρπαθιακή*, φ. 62 (Αύγ. – Σεπτ. 1957), σελ. 5.

74. *Καρπαθιακή*, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 5.

75. *Καρπαθιακή*, φ. 20 (Μάιος 1954), σελ. 3.

76. *Καρπαθιακή*, φ. 73 (Αύγ. – Σεπτ. 1958), σελ. 4.

77. *Καρπαθιακή*, φ. 43 (Απρ. 1956), σελ. 3.

σικός χώρος του χωριού, η αναγκαστική εμμονή σε πατροπαράδοτες δομές καλλιέργειας και η έλλειψη εκμηχάνισης της λιγυστής παραγωγής και των καλλιτεχνικών τεχνικών. Ήταν μια γεωργία επιβίωσης, συντήρησης, σ' ένα χωριό με μικρή ιδιοκτησία (μικροσκοπικές εκμεταλλεύσεις) και παντελή ανυπαρξία τεχνικών μέσων. Τα λιπάσματα προβάλλουν στην εφημερίδα ως ο ισχυρός παράγων για το πέρασμα σε μια πιο οργανωμένη και αποδοτική γεωργική παραγωγή, υπάρχει διάχυτη η πεποίθηση πως θα αλλάξουν την εικόνα του χωριού, θα ενισχύσουν την απόδοση των σιτηρών κυρίως, «που πολλές φορές δεν είχαμε ούτε άχυρα για τα γεωργικά μας ζώα». (Είναι –φαντάζομαι– η αρχή της μετέπειτα άκριτης χρήσης τους από τον άνθρωπο, ίσως και στο ίδιο το Μ.). Ο Γεωργικός Συνεταιρισμός του χωριού αντιλαμβάνεται τη σημασία της λελογισμένης χρήσης τους και με ενέργειές του ιδρύει πρατήριο και αποθηκευτικό κέντρο, με δάνειο 50 χιλιάδων από την Αγροτική Τράπεζα⁷⁸ (να και η διείσδυση της αγροτικής δανειοδότησης στη γεωργία). Το Πρατήριο του συνεταιρισμού διαθέτει αρκετούς τόνους λιπασμάτων το 1957⁷⁹. Η διανομή αλευριού και αλεσμένου καλαμποκιού τον Απρίλη 1958 σε πολλούς κατοίκους «ανακούφισε προ πάντων τις πολυμελείς και φτωχές οικογένειες» (έχει σημασία η χρονολογία: είναι λίγες ημέρες πριν από τις κρίσιμες εκλογές του έτους εκείνου)⁸⁰.

Η κτηνοτροφία εξακολουθεί αυτή την περίοδο να είναι συμπληρωματικό οικονομικό μέγεθος (ασημαντος ο αριθμός του ζωικού κεφαλαίου, λίγα οικόσιτα ζώα για εξασφάλιση προϊόντων οικιακής κατανάλωσης), η μελισσοκομία ελάχιστη (οι μελισσοκόμοι ζητούν κηρήθρες από την ΚΕΠΑ Αμερικής⁸¹), και ακόμη πιο υποτυπώδης η αλιεία⁸². Από πολύ παλιά, από το 1926 κ.ε., γράφει ο ανταποκριτής «παρατηρείται (...) οργασμός ελαιοφυτείας άνευ προηγουμένου», με αποτέλεσμα αυτήν την περίοδο να διαθέτουν τρία ελαιοτριβεία. Δεν υπάρχει φυτώριο (ένα ακόμη ανεκπλήρωτο αίτημα των κατοίκων), η σοδεία κάποιες χρονιές όμως μένει απούλητη, άλλοτε είναι εκτεθειμένη στο έλεος της φύσης και του δάκου (το 1955 το 80% της καρπαθιακής παραγωγής καταστράφηκε), χωρίς να ληφθεί μέριμνα από την αρμόδια υπηρεσία ή τις τοπικές αρχές⁸³. Το υδραγωγείο του Λευκού (ένα δι-

78. Καρπαθιακή, φ. 60 (Ιούν. 1957), σελ. 4.

79. Καρπαθιακή, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 5.

80. Καρπαθιακή, φ. 69 (Απρίλ. 1958), σελ. 3.

81. Καρπαθιακή, φ. 44 (Μάιος 1956), σελ. 3.

82. Πρβλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουνάρος, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου (Δωδεκανήσων)*. Καρπαθιακά Μνημεία Γ', Αθήνα 1940, 88.

83. Καρπαθιακή, φ. 37 (Οκτωβρ. 1955), σελ. 1.

κό τους έργο, όπως προείπαμε) αναξωογονεί την περιοχή του μετοχίου του Αγ. Γεωργίου, την κεντρικότερη της καλλιεργημένης εκτάσεως του χωριού και δίνει «ανάσες ζωής» στους ιδιοκτήτες μικροκαλλιεργητές. Τα τελευταία χρόνια δεν είχαν νερό να πιουν στην εν λόγω περιοχή και υφίσταντο «ανήκουστα βάσανα περπατώντας δυο και τρεις ώρες (...) για να πάρουμε το απαραίτητο λίγο νερό»⁸⁴. Τα ποσοστά της ανεργίας αυξάνουν μετά το 1960, αφού πριν από λίγα χρόνια «απασχολούντο σε έργα κοινοτικής ανασυγκρότησης και ελύετο οπωσούν το πρόβλημα της ζωής, τώρα όμως [αρχές του '60] με την παρατεταμένη ανεργία υποφέρουν κατά τρόπον αισθητόν...»⁸⁵. Στις δύσκολες αυτές οικονομικές συνθήκες ας προστεθούν οι φυσικές καταστροφές (η καταστροφή των δημητριακών από τον σιρόκο το 1955,⁸⁶ η ανομβρία του 1958 με σοβαρές επιπτώσεις στη γεωργική και μελισσοκομική παραγωγή,⁸⁷ η καταστροφή —λόγω θαλασσοταραχής— των περισσότερων βαρκών στο Καύκαλο το 1953,⁸⁸ κ.ά.). Μια καταγεγραμμένη στην εφημερίδα απεργία των ερασιτεχνών αλιέων του χωριού για τα αντιλαϊκά και αντιεπαγγελματικά μέτρα που επιχειρήθηκε να τους επιβληθούν από την κυβέρνηση, λήγει μετά την απόσυρσή τους⁸⁹.

Τα εμβάσματα από το Εξωτερικό, είτε ως *συμπληρωματικά εισοδήματα* είτε ως μοναδικά συντηρούν αρκετές οικογένειες, αναφέρεται πάντως ότι το 1957 και το 1961 είναι λίγα⁹⁰. Το εμπόριο είναι μηδαμινό, στην κοινωνικοοικονομική σύνθεση του χωριού καταγράφονται τρία εμπορικά καταστήματα⁹¹. Το 1954 καταργείται το τελωνοφυλακείο του Μ.,⁹² μια υπηρεσία που του προσέδιδε κύρος μεταξύ των όμορων χωριών και το ενίσχυε οικονομικά.

Ο οικογενειακός προγραμματισμός των χωρικών επιβαρύνεται κατά 25% περισσότερο των άλλων χωριών από τη μεταφορά τροφίμων και βιομηχανικών ειδών, διότι τα πλοίαρχα που μεταφέρουν τρόφιμα από τη Ρόδο

84. Βλ. «Το υδραγωγείον Λευκού Μεσοχωριών», στην *Καρπαθιακή*, φ. 43 (Απρίλ. 1956), σελ. 1 και 4.

85. *Καρπαθιακή*, φ. 101 (Φεβρ. 1961), σελ. 3.

86. *Καρπαθιακή*, φ. 31 (Απρίλ. 1955), σελ. 3.

87. *Καρπαθιακή*, φ. 71 (Ιούν. 1958), σελ. 3.

88. *Καρπαθιακή*, φ. 12 (Σεπτ. 1953), σελ. 3.

89. *Καρπαθιακή*, φ. 42 (Μάρτ. 1956), σελ. 4. Οι ανταποκριτές δυστυχώς παραλείπουν να αναφερθούν στην (ευημερούσα παλαιότερα στο χωριό) ναυπηγική τέχνη τους.

90. *Καρπαθιακή*, φ. 63 (Οκτ. 1957), σελ. 3. - *Καρπαθιακή*, φ. 101 (Φεβρ. 1961), σελ. 3.

91. *Καρπαθιακή*, φ. 62 (Αύγ. - Σεπτ. 1957), σελ. 3.

92. *Καρπαθιακή*, φ. 22-23 (Ιούλ. - Αύγ. 1954), σελ. 1.

στα Πηγάδια, ενώ θα μπορούσαν να τα εκφορτώνουν στον όρμο του Αγ. Νικολάου, τα εκφορτώνουν στη σκάλα του Καυκάλου και έτσι επιβαρύνονται με τη μεταφορά τους. Αυτή η καθαρά οικονομικής φύσεως αδικία, δημιουργεί μια κοινωνική παρενέργεια: πολλοί κάτοικοι «ένεκα ανεχείας να αγοράσουν τα ανήκοντα αυτοίς τρόφιμα τα αφήνουν εις τους εμπόρους, οίτινες κατόπιν τα μεταπωλούσι ακριβώτερα εις τιμάς ελευθέρας αγοράς....»⁹³. Η μικρογραφία του γιγαντωμένου σύγχρονου μεταπρατισμού...

Με όλα τα παραπάνω ως δεδομένα – έστω και ως σπαράγματα της οικονομικής ιστορίας του χωριού – δεν είναι ανεξήγητο το γεγονός ότι το 1957 στο σχολείο λειτουργεί «μαθητικό συσσίτιο από γάλα και τυρί»,⁹⁴ με κρατική πρωτοβουλία και ενέργεια, και ότι οι κάτοικοι, κυρίως οι ασθενέστεροι οικονομικά, το δέχθηκαν με ανακούφιση, όπως μας είπαν στην επιτόπια έρευνά μας. Ο υπογραφόμενος ένωσε απορημένος (όχι πάντως «πολιτισμικό σοκ») όταν περιήλθε εις γνώση του η συγκεκριμένη πληροφορία, αφού συνειρμικά συνέκρινε τα δικά του πολιτισμικά δεδομένα με αυτά του Μ., δυο διαφορετικές στάσεις από δύο διαφορετικούς, –τουλάχιστον από οικονομικής πλευράς– κόσμους. Εδώ έχουμε ένα χωριό που βαδίζει σταδιακά προς τον μαρασμό, η περίπτωση του γράφοντος αναφέρεται σε ένα καμπίσιο ναξιακό χωριό, το Γλινάδο, το οποίο, αντιθέτως, από το 1953 κ.ε. σημειώνει αλματώδη οικονομική άνοδο, μετά την επιλογή του κάμπου του ως κέντρου σποροπαραγωγής κρατικού πατατοσπόρου⁹⁵. Η επί 15ετία ενασχόλησή μας με την τοπική έρευνα του χωριού – γενέθλιας γης έχει αποδείξει ποικιλοτρόπως ότι η προσφορά κρατικού συσσιτίου για τον Γλιναδιώτη ήταν ντροπή· δεν καταδεχόταν παρατήρηση ή έστω υπόνοια ειρωνείας από το συγχωριανό του ότι καταδέχεται να στέλνει τα παιδιά του, σαν να ήταν επαίτης, να σιτίζονται σε συσσίτια, και μάλιστα σ' αυτά που θέσπισε ο Γεώργιος Παπανδρέου· σ' ένα χωριό που –όπως έχουμε αποδείξει αλλού– η κυριαρχία της «Δεξιάς» μέχρι το 1981 ήταν αδιαφιλονίκητη. Διηγείται η δασκάλα του χωριού, Γλιναδιώτισσα η ίδια: «Θυμάμαι ότι όταν έγιναν επί Παπανδρέου τα συσσίτια, έγινε εδώ σκοτωμός [=προέκυψε μεγάλο

93. *Καρπαθιακή*, φ. 4 (Ιαν. 1953), σελ. 3. - *Καρπαθιακή*, φ. 5 (Φεβρ. 1953), σελ.

94. *Καρπαθιακή*, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 5.

95. Μ. Σέργης, *Ακληρήματα...*, ό.π., 197 κ.ε. – Ο ίδιος, «Η ιστορικότητα του τοπίου. Το παράδειγμα μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου, 1953-2003», στα *Πρακτικά της επιστημονικής συνάντησης Η Γη, μήτρα ζωής και δημιουργίας*, που οργάνωσαν το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης και οι Φίλοι του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, 19-21 Μαρτίου 2004 (υπό έκδοση).

πρόβλημα], βέβαια δεν είχαν ανάγκη από συσσίτια, έλα όμως που εμείς είχαμε διαταγή να τα κάνουμε. Έκανε ψήφισμα ο Χρίστος [=ο άντρας και συνάδελφός της δάσκαλος], για να 'δει πόσοι θα έρθουν και πόσοι όχι. Βρέθηκαν 60 όχι και 30 ναι, κάτι τέτοιο, και πήγε να σκάσει από τη στεναχώρια του. Στο σχολείο τα παιδάκια λέγανε: «ο μπαμπάς μου, λέει, για να φάω το συσσίτιο του Παπαδρέου, θα σφαεί [= θα σφαγεί, θα αυτοκτονήσει]»⁹⁶.

Η δημογραφική αποψίλωση, η οικονομία επιβίωσης δίνουν μια εικόνα παρακμής: «Ευλογημένο από τους θεούς και καταραμένο από ανθρώπους» λέει για το χωριό του ο ανταποκριτής,⁹⁷ αφού «η προοπτική μιας καλύτερας αύριον πρέπει να αναμένεται απ' το ενδιαφέρον των απανταχού Μεσοχωριτών»⁹⁸. Είναι ένα χωριό λοιπόν που ζητά μεν στρατηγικές επιβίωσης εκ των έσω, βασισμένο στις υπαρκτές αλλά ανεκμετάλλευτες δυνάμεις του, αλλά αναγκάζεται (λόγω της κρατικής αδιαφορίας) να ζητήσει την ανάκαμψη και τη σωτηρία του εκτός των ορίων του, εκτός τόπου, εκεί όπου είναι «μεταφερμένο» με τους αποδήμους του. Είναι ένα «εδώ» εξαρτημένο από ένα «αλλού», λες και το ίδιο δεν υπάρχει, σαν να έχει μετατραπεί σε μια συμβολική κοινότητα. Σε ένα ανυπόγραφο κείμενο («Το δροσόλουστο Μεσοχώρι»), το καλοκαίρι του 1954 (έχει σημασία η εποχή της δημοσίευσής του) ο συντάκτης περιγράφει το ανακαινισμένο μοναστήρι της Βρυσιανής, το παραλληλίζει με την αγια-Σοφία («σαν την ονειρευτή Αγία Σοφία της Πόλης», ιδού και πάλι ο τοπικισμός και τα προαιώνια σύμβολα), εκθειάζει το ειδυλλιακό τοπίο του χωριού, τις πάμπολλες δροσοπηγές του, παραθέτοντας στίχους του λαϊκού ποιητή Βάσου Βασιλειάδη, π.χ.,

Ύστερα πέρα πέρασε, πήγαινε στο Σαμάκι
να πις κι εκεί κρύο νερό που γιαίνει το μεράκι.
Και παραπέρα θε να βρης τ' Ατσιγγανου πηγάδι
που φέρνει πίσω τους νεκρούς από τον μαύρον άδην.⁹⁹

Έχουμε την αίσθηση πως ο λαϊκός ποιητής υμνεί ουσιαστικά τον αγιασμένο χώρο του (τη Βρυσιανή και τα εξωκλήσια, τα μνημεία του παρελθόντος χρόνου, ό,τι δηλαδή αντιπροσωπεύει την αρχαία ιστορία), τον παρα-

96. Μ. Σέργης, «Λαογραφικά των εκλογών» από ένα ναξιωτικό χωριό (1920-1981). Συμβολή στη «Λαογραφία των εκλογών» και στη μελέτη του κυκλαδικού χώρου, πρόλογος Μ. Γ. Μερακλής, Αθήνα 1998, 90-91.

97. Καρπαθιακή, φ. 62 (Αύγ. - Σεπτ. 1957), σελ. 3.

98. Καρπαθιακή, φ. 65 (Δεκ. 1957), σελ. 1.

99. Καρπαθιακή, φ. 22-23 (Ιούλ. - Αύγ. 1954), σελ. 4.

δείξω έξω χώρο του χωριού, τις φυσικές καλλονές του, αναπαριστά δηλαδή έναν «λαογραφικό παράδεισο». Το ίδιο το χωριό, καθαυτό, ως παρόν, δηλώνει απλώς την παρουσία του ως ένας όμορφος επισκέψιμος χώρος: καμία αναφορά σε σύγχρονη ζωή, σε δράση, σε δημιουργία. Ο ποιητής λοιπόν υμνεί και προβάλλει ένα θαυμάσιο τουριστικό θέρετρο, αγνό, φυσικό, αλώβητο, εξωτικό για μερικούς, και κάνει παράλληλα μια ακόμη πρόταση για την έξοδό του από την κρίση: την τουριστική του αξιοποίηση, αφού διαθέτει όλα τα στοιχεία που επιζητεί η τουριστική βιομηχανία –ως υλικά της τέλει συνταγής– από ένα εν δυνάμει τουριστικό χώρο¹⁰⁰.

Τα όρια των κοινοτήτων, η διεκδίκηση αμφισβητούμενων εκτάσεων αποτελούν ανέκαθεν αιτία προστριβών, διαμαχών, αρνητικών αμοιβαιοτήτων μεταξύ των γειτόνων, οι γνωστές διακοινοτικές συγκρούσεις¹⁰¹ (ο Bialor είχε προ πολλού διακρίνει τις αντιθέσεις-συγκρούσεις γενικά σε ενδοοικογενειακές *intrafamiliar*, ενδοκοινοτικές *intracommunal*, διακοινοτικές *intercommunal* και διαπολιτισμικές *intercultural*¹⁰²). Το ζήτημα των χωρικών ορίων είναι σημαντικό στον λαϊκό πολιτισμό, αφού αυτά καθορίζουν ουσιαστικά τη βάση του διχοτομικού μοντέλου με το οποίο ο παραδοσιακός άνθρωπος διέκρινε και χώριζε τον κόσμο στο «Εμείς» και οι «Άλλοι»¹⁰³. Μεταξύ του Μ. και των Σπώνων υπήρχε –όπως φαίνεται– μια παλαιότερη

100. Για το θέμα τουρισμός και σύγχρονη ανάπτυξη βλ. ενδεικτικά Πάρις Τσάφτας, *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο νομό Κυκλάδων και ιδιαίτερα στα νησιά Το και Σέριφο κατά την περίοδο 1950-1980*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1989. – Ο ίδιος (επιμ.), *Τουριστική ανάπτυξη. Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 2000, όπου και άλλη σχετική ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία στις οκτώ επιστημονικές εργασίες των συνεργατών του τόμου. – Σ. Αυγερινού-Κολώνια, «Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές, δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα* 55 (1995), 104-111. – Π. Καμίλης, *Οικοτουρισμός, η εναλλακτική προοπτική αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης*, Προπομπός, Αθήνα 2000. – Δήμητρα Φραγκούλη, «Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός στην Το (1970-2004). Από την οικονομία της συντήρησης στην κοινωνία της κατανάλωσης μέσω του τουρισμού», *Εθνολογία* 11 / 2004-2005, 5-20.

101. Ευ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, 76 κ.ε.

102. P. Bialor, «Tensions leading to conflict and the resolution and avoidance of conflict in Greek farming community», στο *Contributions to Mediterranean Sociology* (επιμ. J.-G. Peristiany), Paris 1963, 107-126.

103. Βλ. π.χ. Ρ. Καυταντζόγλου, Μ. Πετρονώτη (επιμ.), *Όρια και περιθώρια. Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2000. – Μ. Σέργης, *Ακληρήματα...*, ό.π., 263 (Ευρετήριο, λήμμα όρια).

διαφορά υφέρπουσα ακόμη. Το Μ. είχε καταφύγει στην επιδιαιτησία του κράτους και των τοπικών διοικητικών οργάνων για τη ρύθμιση της εκκρεμότητας. Το 1953 ο διοικητής Ρόδου εξέδωσε απόφαση (καθορισμός ορίων των κοινοτήτων) με την οποία «επαναφέρεται το πρώτον καθεστώς των συμμείκτων ορίων»¹⁰⁴. Η κοινότητα Σπώνων επανέρχεται τον Απρίλη του 1957 και ζητά επέκταση των ορίων της προς δυτικά, εις βάρος του Μ., σε μια αμφισβητούμενη ζώνη βοσκής ζώων¹⁰⁵ (πάντα τα όρια φέρνουν αμφισβητήσεις και τριβές εφόσον ο χώρος του ενός εισδύει σ' αυτόν του άλλου). Το θέμα συνδέεται με τη διάνοιξη του δρόμου Πυλών - Μεσοχωριού - Σπώνων, του σύγχρονου «γεφυριού της Άρτας», και συγκεκριμένα με τη διαδρομή της χάραξής του. Τον Μάρτιο του 1958 ξεσπά στις στήλες της εφημερίδας η διένεξη Μεσοχωριτών - Σπωιτών (μέχρι τότε ο ανυποψίαστος ξένος αναγνώστης της εφημερίδας δεν έχει την παραμικρή υποψία για τον υφέροντα ανταγωνισμό). Την αρχή των διαξιφισμών κάνει ο πρόεδρος των Σπώνων Β. Πιπέρης, απαντά η Ένωση Μεσοχωριτών (Εμμ. Γεωργιάδης) με ευθείες βολές, ότι δηλαδή οι γείτονες τορπιλίζουν το έργο και επιδεικνύουν τοπικιστικές τάσεις. Παρεμβαίνει προς στιγμινή κατευναστικά ο Κ. Μαύρος (Γραμματέας του Συλλόγου Σπωιτών Αμερικής), αλλά εξάπτει τα πάθη και πάλι ένα άρθρο του Κ. Σακελλαρίδη, ο οποίος ευθέως χαρακτηρίζει τους Σπωίτες υπονομευτές του έργου¹⁰⁶.

Οι ενδοκοινοτικές συγκρούσεις (= οι μεταξύ των μελών μιας κοινότητας) σπάνια φθάνουν στις στήλες του τοπικού Τύπου. Οι ανταποκριτές δεν κοινοποιούν τα δυσάρεστα και απρεπή του «οίκου» τους «εν δήμω», πιστοί στην αρχή της ενίσχυσης, της προβολής και όχι της υποβάθμισης της *τοπικής ταυτότητας*. Βεβαίως κάποια από αυτά (άλλα αμέσως, άλλα υπαινικτικά) σπάζουν το φράγμα της σιωπής που επιβάλλει η παραπάνω ηθική αρχή και βλέπουν το φως της δημοσιότητας. Μια τέτοια σύγκρουση συνδέεται με τα συγκρουόμενα ιδιωτικά συμφέροντα των δύο οικονομικών ομάδων του χωριού: των ιδιοκτητών νερόμυλων¹⁰⁷ και των αγροτών. Όταν χορηγήθηκαν στην κοινότητα κάποια ποσότητα τσιμέντου και πέντε χιλιάδες δραχμές για την κατασκευή αγωγού που θα μετέφερε το πλούσιο νερό των Πικαπών στις

104. *Καρπαθιακή*, φ. 5 (Φεβρ. 1953), σελ. 3.

105. *Καρπαθιακή*, φ. 58 (Απρίλ. 1957), σελ. 3.

106. *Καρπαθιακή*, φ. 67 (Φεβρ. 1958), σελ. 4. – φ. 68 (Μάρτ. 1958), σελ. 1, 4. – φ. 69 (Απρίλ. 1958), σελ. 1, 4.

107. Βρίσκονταν στην περιοχή των Πικαπών. Πρβλ. Β. Ν. Βασιλάκης, *Το Μεσοχώρι της Καρπάθου*, τ. 1. Αθήνα 1973, σελ. 103.

Σκαλίες, για να δημιουργηθούν εκεί ποτιστικά και να τονωθεί το γλίσχρο αγροτικό εισόδημα, αντέδρασαν οι ιδιοκτήτες των νερόμυλων, γιατί εξ αιτίας της μειώσεως του νερού οι μύλοι τους θα υπολειπουργούσαν. Άλλη μια απόδειξη πως το συμφέρον είναι φύσει ανταγωνιστικό. Ο ανταποκριτής επιλέγει να βοηθήσει στην επίλυση του προβλήματος με «σολομώντεια λύση»: «πρέπει (...) η κοινοτική αρχή να σεβαστή τα παλαιά δικαιώματα των ιδιοκτητών νερομύλων και να συμβιβάση τα πράγματα, ώστε να μπορούν και οι νερόμυλοι να λειτουργούν απολύτως, για να έχη ο κόσμος ευκόλως και εγκαίρως το αλευράκι του»¹⁰⁸. Μια άλλη ενδοκοινοτική αντιπαλότητα σχετίζεται με το γενικό κοινοτικό συμφέρον στη σύγκρουσή του με το ατομικό-ιδιωτικό, που εκφράζουν στην περίπτωση μας κάποιοι συγχωριανοί, παρAPONOYΜΕΝΟΙ πως αδικούνται από τη διάνοιξη του δρόμου Καναλάου-χωριού,¹⁰⁹ φαινόμενο σύνηθες στον ελληνικό χώρο. Τέλος, οι κομματικές αντιπαλότητες ή τα προσωπικά συμφέροντα κάποιων άλλων φαίνεται πως υποκρύπτονται πίσω από τη σκέψη του ανταποκριτή ότι ο συνεταιρισμός του χωριού «δεν πρόκειται να προκόψη, γιατί και σ' αυτό το σημείο προσκρούει ίσως σε συμφέροντα μερικών, ίσως στην εμπάθεια άλλων, να μη προκόψη ποτέ το χωριό»¹¹⁰.

Ούτε για το κλίμα διενέργειας των εκλογών (τοπικών και γενικών) έχουμε κάποια μαρτυρία, εκτός αν αυτή που μιλά για «τάξη και ηρεμία» καλύπτει την όντως αλήθεια. Μέχρι το 1954 πρόεδρος του χωριού είναι ο Εμμανουήλ Διάκος. Το έτος αυτό κατέρχονται στον τοπικό εκλογικό αγώνα δύο συνδυασμοί: *Δήμητρα*, που παίρνει 144 ψήφους και *Πρόοδος*, 138 (ένα ωραίο λαογραφικό θέμα είναι η καταγραφή και η ανάλυση των ονομάτων των εκλογικών συνδυασμών των τοπικών-δημοτικών εκλογών). Από τον πρώτο εκλέγονται ο Β. Πρωτοψάλτης (με 131 προτιμήσεις, εκλέγεται πρόεδρος), ο Ιω. Ρεΐσης 100, ο Κ. Χαροκόπος 82, ο Μ. Κουρουπλάκης 73, κ.λπ.¹¹¹. Οι πιο πάνω (και κάποιοι άλλοι) απετέλεσαν τα χρόνια αυτά την «ηγετική ομάδα» του χωριού, με τις κομματικές τους αντιθέσεις και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό για τη νομή της εξουσίας, όπως μαρτυρεί η επιτόπια έρευνά μας. Κι εδώ οι κοινοτικές εκλογές αποδεικνύουν περίτρανα ότι δεν σχετίζονται με τις κομματικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων, αλλά με τα πρόσωπα, τις οικογενειακές ομάδες και τις αλληλοδιεσχύσεις τους στα

108. *Καρπαθιακή*, φ. 36 (Σεπτ. 1955), σελ. 3.

109. *Καρπαθιακή*, φ. 86 (Νοέ. 1959), σελ. 3.

110. *Καρπαθιακή*, φ. 86 (Νοέ. 1959), σελ. 3.

111. *Καρπαθιακή*, φ. 26 (Νοέ. 1954), σελ. 1.

«αντίπαλα στρατόπεδα», με «προσωπικές ψήφους»· ότι η εξουσία των τοπικών αρχόντων αυτά τα χρόνια έχει ακόμη συμβολική σημασία,¹¹² ότι σε τοπικό επίπεδο η *ηθική* αλλά και η *συναισθηματική* επένδυση των επιλογών του αγροτικού κόσμου είναι χαρακτηριστικό του στοιχείο (αν και κατηγορημένου για το αντίθετο), όταν εκείνος κρίνει ότι πρόκειται για το *συμφέρον* της κοινότητάς του.

Την *καθημερινότητα* του χωριού διασπούν οι ονομαστικές εορτές, τα πανηγύρια της Βρυσιανής και των Ξωκλησιών (ο *ιερός χρόνος*), τα γλέντια των Σαββατοκύριακων και οι σχολικές εορτές, κυρίως οι εθνικές¹¹³ της 25^{ης} Μαρτίου και της 28^{ης} Οκτωβρίου και η τοπική της απελευθέρωσης της Δωδεκανήσου. Οι τελευταίες είναι ξεχωριστές στιγμές της κοινότητας, ένας τρόπος να μυηθεί η νεολαία στα εθνικά ιδεώδη, να αποκτήσει συλλογική συνείδηση, να ισχυροποιήσει την αίσθηση του *ανήκειν*, την έννοια της *εντοπιότητας*, να λειτουργήσει ο λόγος για το *παρελθόν* στο *παρόν*, ως τοπική αυτογνωσία¹¹⁴. Και λέγοντας *λόγος* για το *παρελθόν* εννοούμε πρωτίστως την *εθνική* αλλά και την *τοπική* ιστορία, και δη την πιο πρόσφατη, τη *μνήμη* που προαναφέραμε. Είναι γνωστή η εθνική δράση των Μεσοχωριτών στο κίνημα του 1944,¹¹⁵ η εφημερίδα δεν αφήνει ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία να την υπενθυμίσει (βλ., π.χ., το άρθρο, «Η εξέγερσις των Μεσοχωριτών κατά των Ιταλών»¹¹⁶). Στις επετείους έχουμε τις γνωστές σκηνοθεσίες παράστασης - θεάματος: πάνδημη συμμετοχή, σημαιοστολισμό, δοξολογία, πανηγυρικό, εθνικό ύμνο, ποιήματα από μαθητές, ποτά και μεζέδες και διασκέδαση που διαρκεί μέχρι πρωίας¹¹⁷. Κατά την εορτή της 25^{ης} Μαρτίου μετά τη δοξολογία στη Βρυσιανή ακολουθεί παρέλαση, επάνοδο στο σχολείο όπου

112. Μ. Μαραντζίδης, «Η πόλη στην πολιτική ζωή του χωριού: χαρακτηριστικά και συνέπειες των νέων μορφών πολιτικής πρακτικής του πληθυσμού της υπαίθρου στην περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 87 (1995), 64.

113. Είχαν απαγορευτεί επί ιταλοκρατίας. Πρβλ. Β. Ν. Βασιλάκης, *Η εκπαίδευση...*, 13-14.

114. Η πληροφορία ότι ο έρανος για τη «φανελλά του στρατιώτου» στο χωριό το 1956 απέδωσε 1001 δραχμές (προς σύγκριση: ο δήμος Καρπάθου συγκέντρωσε 2500) δεν μπορεί παρά να δηλώνει ένα ξεχωριστό, αλτρουιστικό, εθνικό ήθος. Οι άνθρωποι του χωριού –παρά τα καθημερινά προβλήματα– προσφέρουν από το υστέρημά τους για μια *εθνική* υπόθεση, επιδεικνύουν αγωνιστικό ήθος και εν καιρώ ειρήνης. Βλ. *Καρπαθιακή*, φ. 49 (Νοέ. 1956), σελ. 4.

115. Β. Ν. Βασιλάκης, *Το Μεσοχώρι της Καρπάθου*, ό.π., 32 κ.ε.

116. *Καρπαθιακή*, φ. 15 (Δεκέμβ. 1953), σελ. 1 και 4. – φ. 19 (Απρίλ. 1954), σελ. 1-2.

117. *Καρπαθιακή*, φ. 18 (Μάρτ. 1954), σελ. 3.

κάθε χρόνο τελούνται «οι διάλογοι των μαθητών και μαθητριών», που συνήθως αφήνουν «εις τους γονείς και κηδεμόνας και πάσαν την κοινότητα τας καλὰς εντυπώσεις»¹¹⁸. Η λήξη των μαθημάτων τον Ιούνιο γίνεται «μετά πάσης λαμπρότητος και μεγαλοπρεπείας»,¹¹⁹ όπου η επιτηρούσα κοινότητα ενημερώνεται για την πορεία των νέων της βλασταριών «στα γράμματα», ελέγχει τους φορείς της εκπαίδευσης, άρα και το προσδοκώμενο ευοίωνα μέλλον της¹²⁰. Οι γυμναστικές επιδείξεις (παρευρίσκονται σ' αυτές συνήθως «άπανσαι αι τοπικαί αρχαί και πλήθος κόσμου»¹²¹) εξυπηρετούν τους ίδιους στόχους.

Αν όμως οι παραπάνω τελετουργικές εκδηλώσεις έχουν την (εύκολα προσλαμβανόμενη) αξία ενός θεάματος, η εκφώνηση του πανηγυρικού, αποτελεί την *δια λόγου έκφραση του μηνύματος της γιορτής*, όπως το αντιλαμβάνεται και το εκφράζει η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία,¹²² δια στόματος των επιφορτισμένων προς τούτο φορέων της.

118. *Καρπαθιακή*, φ. 43 (Απρ. 1956), σελ. 3.

119. *Καρπαθιακή*, φ. 46 (Ιούλ. 1956), σελ. 3.

120. Πρβλ. Μ. Σέργης, *Εφημερίδες και λαογραφία. Η ταυτότητα μιας ναξιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της ιστορίας και της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου}*, Αθήνα 2000, 153, 286 κ.ε., 374.

121. *Καρπαθιακή*, φ. 45 (Ιούν. 1956), σελ. 3.

122. Γ. Λεονταρίτης, «Ο συμβολισμός του πανηγυρικού και ο ιστορικός λόγος», *Μνήμων* 14 (1992), 189-194. Αν στα ελληνικά σχολεία διδασκόταν σωστά (και προπάντων ελεύθερα) το μάθημα της Ιστορίας, μια κατηγορία πηγών που θα έπρεπε να μελετήσουν τα παιδιά είναι οι πανηγυρικοί λόγοι των εθνικών μας εορτών. Είναι αλάνθαστα ντοκουμέντα της εκάστοτε εποχής, της κυρίαρχης ιδεολογίας, των κυρίαρχων πολιτικοκοινωνικών, πνευματικών, αισθητικών και άλλων τάσεών της. Ας δούμε σύντομα τη θεματολογία του περιεχομένου και τα κύρια χαρακτηριστικά κάποιων από αυτούς που ακούστηκαν στο χωριό (ή στην Κάρπαθο γενικά) αυτήν την περίοδο: αναδρομή στην ιστορία με έμφαση στην αρχαία, αποσπασματικός λόγος, επιλεκτικές αναφορές, παραχάραξη δεδομένων, α-ιστορική παρουσίαση των γεγονότων, *εθνικιστικές κορώνες*. Φορείς τους είναι φυσικά οι «κυλώνες της εθνικής ιδεολογίας», οι δάσκαλοι, οι στρατιωτικοί, κάποιοι τοπικοί λόγιοι και οι βουλευτές. Όσο για το σκηνικό της παράστασης και κάποια σπαράγματα λόγων ιδού λίγα παραδείγματα, από περιγραφή της *Καρπαθιακής*: «εξέδρα μυροτοστόλιτος επί της οποίας ἴσταντο οι διδάσκαλοι μας», η «μεγαλοπρεπὴς βυζαντινὴ παράταξις του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου ἡμῶν μετὰ του ἱερατείου...», «ανέζησεν και εξαμαρμάρωσεν ο Μαρμαρωμένος Βασιλιάς και το παραμύθι της Δωδεκανησίας γιαγιάς που επί γενεάς εγαλούχησεν τα όνειρα ότι πάλι με χρόνια με καιρούς πάλι δικά μας είναι, ξεπληρουμένου του θρύλου αυτού κατὰ τας ιστορικές ημέρας του Μεγαλειωτάτου Βασιλέως ἡμῶν Παύλου» (από λόγο του Σεβασμιωτάτου), κάποιος έπαρχος ονόματι Ξανθούλης μιλά με θέμα «τι είναι ευτυχία»: μόνον «δια της εργασίας, [δια της] προσαρμο-

Το προσκύνημα, ως διαβατήρια τελετουργία δεν έχει παγιωμένη δομή, με μεταβαλλόμενες, επαναπροσδιοριζόμενες και πολλαπλές τις σημασιολογίες της, θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ περισσότερο. Είναι μια οιονεί μεθοριακή κατάσταση (τελετουργία), που εμπεριέχει μεθοριακότητα κι αυτή με τη σειρά της την αντιδομή και την κοινωνική μέθεξη (communitas) όπως είπαμε στην αρχή της εργασίας μας. Ποια είναι όμως τα κίνητρα του προσκυνήματος για τους υποδεχόμενους Καρπάθιους και τους μετακινούμενους ξένους προσκυνητές και μάλιστα τους «παραδοσιακούς» επισκέπτες Κασιώτες; (Προσοχή: δεν αναφέρομαι στους Καρπάθιους προσκυνητές της διασποράς, γι' αυτούς το προσκύνημα και το πανηγύρι της Βρυσιανής έχουν εντελώς ξεχωριστή διάσταση, τη θίγουμε παρακάτω). Είναι το πηγαίο θρησκευτικό αίσθημα, η επιθυμία να βιώσουν την κοινωνική μέθεξη, η «ανακάλυψη» της ατομικής τους ταυτότητας με την προσωρινή φυγή τους «εκτός δομής», για να γνωρίσουν την Κάρπαθο, ή τα δεκάδες προσωπικά κίνητρα που μπορεί κάποιος να απαριθμήσει; Όντως η θεωρία του V. Turner χωλαίνει, ή τουλάχιστον είναι ελλιπής, αφού δυσκολεύει τη συγκρότηση γενικών μοντέλων προσκυνήματος¹²³.

Αυτά για τους ξένους επισκέπτες-προσκυνητές. Πώς αντιλαμβάνονται οι ντόπιοι Καρπάθιοι το προσκύνημα, εκτός από την αναμφισβήτητη βιωματική και θρησκευτική του διάσταση; Είναι γνωστός ο πολυσχιδής χαρακτήρας των πανηγυριών (θρησκευτικός, κοινωνικός, οικονομικός, ψυχαγωγικός), αφού αποτελούν ευκαιρία για προσευχή, είναι πηγή κοινωνικών συναναστροφών, διασκέδασης¹²⁴. Θεωρούμε πως ο κοινωνικός είναι πιο αξιο-

γής προς το εθνικόν περιβάλλον και εμμονήν εις τας αθανάτους ελληνοχριστιανικάς παραδόσεις και ανάπτυξιν των πλουτοπαραγωγικών τόπων της γενετήρας μας θα αξιοποιήσωμεν την δια τόσων αγώνων κτηθείσαν ελευθερίαν μας και θα φέρωμεν την πραγματικήν ευτυχίαν» (Καρπαθιακή, φ. 6, Μάρτ. 1953, σελ. 4).

123. Βλ. αναλυτικά στην J. Dubish, *Το θρησκευτικό προσκύνημα...*, ό.π., 57 κ.ε.

124. Μ. Βαρβούνης, «Τα πανηγύρια στη Σάμο. Παραδοσιακά μορφώματα και σύγχρονες μεταλλαγές ως συνάρτηση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων», *Απόπλους* 12 (1994), 383-391. - Ευ. Αυδίκος, *Από τη Μαρίτσα στον Έβρο. Πολιτισμικές συγκλίσεις και αποκλίσεις σε μια παρέβρια περιοχή*, Πολύκεντρο δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη 1998, 180-187. - Ο ίδιος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου*, Πολύκεντρο δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη 2002, 134-135 και passim. Για την οικονομική διάσταση των πανηγυριών βλ. Μ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1995, 38, 82, 110. - Γ. Βοζίκας, *Το πανηγύρι της αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη. Η σύγχρονη μορφή ενός πολιτισμικού φαινομένου στον ελληνικό αστικό χώρο και το κοινωνικό* -

παρατήρητος, αφού είναι ένας τρόπος για έκφραση κοινωνικότητας, για επαναδιαπραγμάτευση σχέσεων, λειτουργεί ως στοιχείο της τοπικής ταυτότητας, ως ανανέωση της πολιτισμικής συνοχής, προσφέρεται στη μελέτη των επαφών με τους γείτονες προς άρση τυχόν αρνητικών μεταξύ τους αμοιβαιοτήτων κ.λπ. Στο πλαίσιο αυτό ο ανταποκριτής εκφράζει τα παράπονα των συμπατριωτών του, διότι «οι γείτονες Κασιώτες δεν ετίμησαν την Χάριν της Βρυσιανής», αν και «μας συνδέουν πατροπαράδοτοι δεσμοί φιλίας και γνωριμιών, κι όλοι από παιδιά θυμούμεθα τις διασκέδασεις, τις υπηρεσίες τους για την επιτυχία της γιορτής, κάθε οργανωτική κίνηση και τον κατάπλουν της “Κασιανής” στο Λευκό κανάλι και Καύκαλο»¹²⁵. Όλα όσα θεωρητικά διατυπώσαμε παραπάνω, εμπεριέχονται στις λίγες γραμμές του ανταποκριτή, με υπολανθάνουσα την οικονομική διάσταση του θέματος, ζήτημα που αναλύουμε πιο κάτω. Ο ίδιος θεωρεί το πανηγύρι ως «το σπουδαιότερον γεγονός κατά τον μήνα Σεπτέμβριον για το χωριό μας και για όλην την Κάρπαθον...»,¹²⁶ το Μ. γίνεται εκείνες τις ημέρες η «Μέκκα της Καρπάθου» κατά τον Βάσο Ν. Βασιλάκη¹²⁷. Το λαμπρύνει συνήθως η παρουσία του Μητροπολίτη και το πλήθος των πανηγυριστών. Τη δοξολογία ακολουθεί μεγαλοπρεπής «τάβλα» με φαγητά που παρέχει αφειδώς η εκκλησιαστική Επιτροπή, που πασχίζει παντοίοις τρόποις να περιποιηθεί τους ξένους προσκυνητές, «ώστε να διατηρήσουν τας καλύτερας των αναμνήσεων»¹²⁸. Ακολουθεί διασκέδαση σε όλα τα καφενεία της κοινότητας (επιτυχία το 1955 είχε το καφενείο του Ν. Λύκου) και στην αυλή της Παναγίας, υπό τους ήχους λύρας, τσαμπούννας και λαούτου, όπου τραγουδούνται μαντινάδες. Σε ένα από τα κηρύγματά του ο Σεβασμιότατος «ανήγαγε την εκκλησίαν της Παναγίας της Μεσοχωρίτισσας εις προσκήνυμα πανορθόδοξου σημασίας, εξ εκείνων τα οποία στηρίζουν την πίστιν των Ελλήνων και ακτινοβολούν εις όλον τον κόσμον μεταξύ του χριστιανικού ποιμνίου»¹²⁹. Όλα αυτά είναι ευκαιρία να προβάλλουν την κοινωνική τους θέση και το φιλόξενο

οικονομικό του πλαίσιο, δ.δ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2006, όπου θίγονται αναλυτικά οι επιμέρους χαρακτηριστές του.

125. *Καρπαθιακή*, φ. 63 (Οκτ. 1957), 3.

126. *Καρπαθιακή*, φ. 12 (Σεπτ. 1953), σελ. 3. Πρβλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου...*, ό.π., 90.

127. Βάσος Ν. Βασιλάκης, *Το Μεσοχώρι της Καρπάθου...*, ό.π., 75.

128. *Καρπαθιακή*, φ. 36 (Σεπτ. 1955), σελ. 3.

129. *Καρπαθιακή*, φ. 36 (Σεπτ. 1955), σελ. 3.

πνεύμα τους, να ενισχύσουν τη φήμη τους ως χωριό συνολικά, κατά οικογένεια ή και κατ' άτομο ακόμα. Είναι όμως και επίδειξη, προσπάθεια επιβολής και δύναμης στους γείτονες, ίσως και έκφραση κοινωνικής αντιρρόπησης εν σχέσει με άλλα θεωρούμενα ως «ισχυρότερα» χωριά.

Βεβαίως αντιμετωπίζουν το πανηγύρι και ως οικονομικό μέγεθος αλλά και ως εκδήλωση της σχέσης του ξενιτεμένου στοιχείου τους με τη γενέθλια γη. Το πανηγύρι το κρατούν ανέπαφο στη συνείδηση του κόσμου οι διασπαρμένοι σ' όλο τον κόσμο Μεσοχωρίτες. Δεν είναι τυχαίο ότι σε κάθε σχετική ανταπόκριση αναγράφονται τα οικονομικά δεδομένα του πανηγυριού, από την ύψωση της εικόνας, τις εισπράξεις, τα τιμαλφή των ταμάτων. Το 1955, π.χ., ο Γ. Ιωαννίδης ύψωσε την εικόνα και πρόσφερε το ποσό των 100 δολλαρίων,¹³⁰ το 1956 κατεκυρώθη στον Μοσχονά αντί 3000 δραχμών. Την ίδια χρονιά οι εισπράξεις του ναού ανήλθαν στο ποσό των 17 χιλιάδων, 100 δολαρίων, 26 γαλλικών φράγκων, 2 τετράλιρων, τριών λιρών Αιγύπτου, εκτός της αξίας των τιμαλφών¹³¹ (αυτό κι αν είναι «πολυεθνικό» χρήμα!). Η εικόνα κάποιες φορές κατακυρώνεται σε απόντες συγχωριανούς ή σε Καρπάθιους της διασποράς¹³². Η μεγιστοποίηση του κέρδους επιτυγχάνεται με την οικονομική αρωγή των μεταναστών, με τις προσωπικές προσφορές, αλλά και με τις εκκλήσεις των επιτροπών: ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής Ν. Βασιλάκης και η Εκκλησιαστική Επιτροπή (Εμμ. Κουρουμπλάκης) στην προσπάθειά της να περιποιηθεί «όσον ποτε άλλοτε» τους προσκυνητές, ανακοινώνει το 1953 στον Τύπο τα απαραίτητα είδη: «Τέντα από καραβόσκιο 18x10, 3m² ξυλεία, 500 πηρούνια, 2 λέβητες α' μεγέθους, 12 μαστραπάδες από αλουμίνιο των 2 χιλγρ., 4 καραβάνες, 6 κουβάδες, 20 αλατιέρες, 60 ποτήρια νερού, 120 ποτήρια κρασιού, 24 ποδιές, 20 τραπεζομάντηλα, 4 χιλιάδες χάρτινες πατσέτες, 1 πετρομάξ των 500 κηρίων». Η παραπάνω έκκληση απευθύνεται προς τους απανταχού ευλαβείς προσκυνητές να εξετάσουν τις τιμές, να ενημερώσουν την Επιτροπή, «προσέτι δε να έλθωσιν εις δυνατούς δωρητάς ενίων ειδών μη δυναμένου του Εκκλησιαστικού Ταμείου να αντιμετωπίσει εξ ολοκλήρου την ως άνω δαπάνην». Ειδικά για την τέντα, το 1953, «η εκκλησιαστική Επιτροπή απευθύνεται στους φιλοθρήσκους γείτονας Κασίους»¹³³. Πολλές φορές αναφέρεται ρητά ότι η επιτυχία του πανηγυριού οφείλεται στα «αποσταλέντα υπό

130. *Καρπαθιακή*, φ. 38 (Νοέ. 1955), σελ. 4.

131. *Καρπαθιακή*, φ. 46 (Ιούλ. 1956), σελ. 5.

132. Βλ. π.χ. στην *Καρπαθιακή*, φ. 84 (Σεπτ. 1959), σελ. 3.

133. *Καρπαθιακή*, φ. 6 (Μάρτ. 1953), σελ. 5.

του εν Πειραιεί Συλλόγου Μεσοχωριτών είδη, αξίας αρκετών εκατομμυρίων και εις τα αποσταλέντα από τους εν Μαρόκω συμπατριώτας μας εξ ίσου πολύτιμα είδη, τη πρωτοβουλία των συγχωριών μας Κωστή Κωνσταντινίδη και Μιχ. Ρεΐση»¹³⁴.

Παλαιότερα η συμμετοχή των πανηγυριστών στη Βρυσιανή ήταν πιο αθρόα, αφού έρχονταν από Κρήτη και Χάλκη. Οι Κασιώτες παλαιότερα κατέφθαναν πιο νωρίς από τους άλλους προσκυνητές και παρέμεναν στο νησί περισσότερες μέρες¹³⁵. Αναφερθήκαμε παραπάνω στα παράπονα των Μεσοχωριτών για την μείωση του ενδιαφέροντος των εν λόγω γειτόνων τους έναντι του πανηγυριού τους. Άλλοτε οι ανταποκριτές αποδίδουν τη μικρή τους συμμετοχή στη θαλασσοταραχή που εμποδίζει πολλούς Κασιώτες να ταξιδέψουν¹³⁶. Πίσω απ' αυτά μπορούμε να διακρίνουμε μια τάση να ατονούν οι τρόποι εκδήλωσης του θρησκευτικού συναισθήματος, όχι φυσικά αυτό το ίδιο. Η συλλογικότητα, ως δομικό χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των κατηγοριών του λαϊκού εορτολογίου, μάλλον ατονεί σταδιακά. Τα μικρά πανηγύρια του χωριού πάντως αποτιμώνται ως επιτυχή (του αγ. Επιφανίου, της Αγ. Κυριακής, του Αγ. Γεωργίου¹³⁷), οι διηγήσεις για τα θαύματα της Βρυσιανής συνεχίζονται¹³⁸ ως παραλλαγές των πασίγνωστων θαυμάτων Της στο πανελλήνιο, η πίστη στη λιτανεία ως ικετήρια πομπή παραμένει αλώβητη (στην ανομβρία του 1953 μια ευχάριστη σύμπτωση έφερε βροχή: «ω του θαύματος, μόλις ετελείωσεν η πάνδημος παράκλησις, ο Θεός ήρχισε πλουσιοπάροχα να ποτίξη τη γη...»¹³⁹), η ύψωση της εικόνας (ως εθιμική συμπεριφορά) όπως προείδαμε συνεχίζει να υφίσταται, τα λαϊκά έθιμα των «φτα» και της «βασίλισσας δρύλλας» εξακολουθούν να δίνουν τον ιδιαίτερο τόνο που χαρακτηρίζει το Πάσχα στην Κάρπαθο¹⁴⁰.

Η καλλιέργεια της μουσικής και του ποιητικού λόγου¹⁴¹ είναι ακόμη μια καθημερινή άσκηση, ένας τρόπος ζωής και έκφρασης ψυχής για τους κατοίκους. Επενδύουν στιχουργικά και μουσικά κάθε σημαντική στιγμή της ζωής τους, ιδιωτική και δημόσια:

134. *Καρπαθιακή*, φ. 12 (Σεπτ. 1953), σελ. 3.

135. Πρβλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου...*, ό.π., 90.

136. *Καρπαθιακή*, φ. 73 (Αύγ. - Σεπτ. 1958), σελ. 4 και φ. 84 (Σεπτ. 1959), σελ. 3.

137. *Καρπαθιακή*, φ. 44 (Μάιος 1956), σελ. 3.

138. *Καρπαθιακή*, φ. 41 (Φεβρ. 1956), σελ. 2. - *Καρπαθιακή*, φ. 96 (Σεπτ. 1960), σελ. 3. - *Καρπαθιακή*, φ. 106-107 (Ιούλ. - Αύγ. 1961), σελ. 5.

139. *Καρπαθιακή*, φ. 16 (Ιαν. 1954), σελ. 4.

140. *Καρπαθιακή*, φ. 31 (Απρίλ. 1955), σελ. 3.

141. Πρβλ. Β. Ν. Βασιλάκης, *Το Μεσοχώρι της Καρπάθου*, ό.π., 107 κ.ε.

Μετόχι μου τ' αη Γιωργιού με τα ψηλά βουνά σου,
με το νερό σου τ' άγιασμα και με την εκκλησιά σου,¹⁴²

όταν ο νομάρχης –τέλος 1958– υπόσχεται ότι ο δρόμος Μεσοχωρίου-Σπών
θα ολοκληρωθεί σε μια 5ετία, και τάζει πίστωση για έναν άλλο που θα οδη-
γεί από το Καύκαλο στο χωριό

Νομάρχη καλώς ώρισες και πήρες το μυαλό μας
μονάχα συ το πόνεσες και το φτωχό χωριό μας.
Το πρόβλημα το άλυτο εσύ μας τώχεις λύσει
και πάντα να σου βοηθά η Παναγιά στη βρύση¹⁴³.

Μαζί με τα χωριά ήρθανε κι οι Κασιώτες
κι η Χάρη Της να βοηθά εις όλωνών τις νειότες.

Η Χάρη Της να βοηθά στην ξενιτεία εις όλους
να ρθούσι να της κάμουν τα φάτα και τους δρόμους¹⁴⁴.

Τα αμέσως επόμενα θέματα αναφέρονται (περιληπτικά εδώ) στο *και-
νούργιο* και τις επιπτώσεις του, θετικές και αρνητικές στη μεσοχωρίτικη κοι-
νωνία:

- Η εμφάνιση του πρώτου *αυτοκινήτου* στο χωριό είναι μια *διαβατή-
ρια τελετουργία*, είναι κι αυτή μια «πρώτη φορά», και γνωρίζουμε πόσο εν-
διαφέρει τη Λαογραφία η μελέτη τέτοιων ζητημάτων¹⁴⁵. Η εμφάνιση του αυ-
τοκινήτου στα πρόθυρα του χωριού το 1960 δημιουργεί σειρά νέων κοινω-
νικών δεδομένων. Δεν έχουμε δυστυχώς καταγεγραμμένες λεπτομερείς περι-
γραφές του συμβάντος, ο ανταποκριτής όμως μιλά για «δάκρυα χαράς», κε-
ράσματα, γλέντι¹⁴⁶. Η σύντομη επιτόπια έρευνά μας επιβεβαίωσε τη μαρτυ-
ρία και προσέθεσε (για την ιστορία) πως ο πρώτος οδηγός που προσέγγισε
το χωριό ήταν ο Ν. Σκούλος και πως, όταν έφτασε στη βρύση του Λευκού,
επιτόπου η Καλλιόπη Μάλτα-Χατζηγιώργη συνέθεσε το:

142. Βλ. «Το υδραγωγείον Λευκού Μεσοχωρίων», *Καρπαθιακή*, φ. 43 (Απρίλ.
1956), σελ. 1 και 4.

143. *Καρπαθιακή*, φ. 85 (Οκτ. 1959), σελ. 3.

144. *Καρπαθιακή*, φ. 36 (Σεπτ. 1955), σελ. 3.

145. Βλ. ενδεικτικά Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες...*, ό.π.

146. *Καρπαθιακή*, φ. 94-95 (Ιούλ. – Αύγ. 1960), σελ. 1.

Ήρτασι τ' αυτοκίνητα κι εράξασι στη βρύση
κι είπανε οι ξενοχωριανοί «εδώ 'ναι το Παρίσι»¹⁴⁷.

Όμως ο δρόμος γίνεται δημιουργός προβλημάτων: δύο Μεσοχωρίτες (Γ. Κ. Μιχαηλίδης και Γ. Μ. Παπαμιχαήλ) ζήτησαν επαγγελματική άδεια, να μένει σταθμευμένο πρωί-βράδυ ένα αυτοκίνητο στο χωριό, αφού τώρα για να ανεβεί στο χωριό αυτοκίνητο πρέπει να το καλέσει κάποιος μέρες πριν (αναφέρεται στην εφημερίδα συγκεκριμένο παράδειγμα ταιλαιπωρίας). Επιπλέον ο δρόμος «καταντά δρόμος πολυτελείας», αφού κατά τις πρώτες ημέρες της λειτουργίας του πλήρωναν 150 δραχμές κόμιστρο για τα Πηγάδια, ανέβηκε στις 200 και το 1960 τις 250 μόνο για το Απέρι¹⁴⁸. Άρα, αφού είναι «δρόμος πολυτελείας» ενισχύει τις οπωσδήποτε υφιστάμενες κοινωνικές διακρίσεις, έχει όμως και τις θετικές του επιπτώσεις, πλην των αυτονόητων: καθορίζει από το 1960 κ.ε. την παρουσία των προσκυνητών στη Βρυσιανή, οι οποίοι εκείνη την πρώτη χρονιά πρέπει να δημιούργησαν ρεκόρ προσελεύσεως,¹⁴⁹ δημιουργεί νέα έθιμα σχετικά με τη θρησκευτική συμπεριφορά του δωδεκανησιακού λαού, καταργεί κάποια άλλα, συντελεί στη σημερινή σχέση αυτοκινήτου-πιστού, που συνοψίζεται στον παλιό δημοτικό στίχο «καβάλα παν στην εκκλησιά, καβάλα προσκυνάνε».

• Η δημιουργία σχολής κοπτικής - ραπτικής το 1957 (την παρακολουθούν πάνω από τα 20 κορίτσια¹⁵⁰). Θεωρούμε νεότεριότητα τη διδασκαλία αυτής της κυρίως γυναικείας ασχολίας η οποία επί αιώνες βιωματικά περνούσε από γενιά σε γενιά. Διαισθανόμαστε πως η κρατική εξουσία προτείνει στο χωριό με τον τρόπον αυτόν ένα δικό της δρόμο διεξόδου από την οικονομική κρίση: το πέρασμα από την οικονομία της αυτοκατανάλωσης στην εμπορευματική χρήση των τοπικών προϊόντων, στα πλαίσια - ίσως - της αυξημένης ζήτησης παραδοσιακών γενικά προϊόντων, στο πνεύμα του φολκλορισμού εκείνης της κρίσιμης μεταπολεμικής περιόδου. Είναι λαογραφικά και ιστορικά αποδεδειγμένο ότι η ζήτηση των «αυθεντικών» σχεδίων, π.χ., στα *εργόχειρα*, δεν περιορίστηκε μόνο στην καλλιεργημένη ελίτ

147. Πληροφορία Ν. Μάλτα.

148. *Καρπαθιακή*, φ. 97 (Οκτώβρ. 1960), σελ. 1.

149. *Καρπαθιακή*, φ. 96 (Σεπτ. 1960), σελ. 3. Τέτοια ζητήματα θίγει η εργασία της Άννας Παπαμιχαήλ, «The construction of motorroad network and its impact on rural life (an example of mountainous area)», SIEF, 4th Congress (Bergen, June 19-23, 1990), Papers II, Bergen 1991, 317-337. Πρβλ. Jill Dubish, ό.π., σ. 58.

150. *Καρπαθιακή*, φ. 60 (Ιούν. 1957), σελ. 4.

αλλά και στο αναδυόμενο τουριστικό εμπόριο. Η αναζήτηση και η επίδειξη του «παραδοσιακού» αποφέρουν γόητρο και *χρήμα* αντιστοίχως στους δυο παραπάνω (άσχετους μεταξύ τους) κύκλους¹⁵¹.

• Οι Μεσοχωρίτες της Αμερικής δωρίζουν ένα ραδιόφωνο στην κοινότητα¹⁵². Κατά πληροφορία του Ν. Μάλτα το εγκατέστησαν στο καφενείο του Ν. Λύκου, όπου η λειτουργικότητά του θα ήταν –λογικά– μεγαλύτερη. Η «ασήμαντη» αυτή είδηση κρύβει πολλά: είναι η αρχή της διείσδυσης της μαζικής κουλτούρας στο χωριό, με όλα τα παρεπόμενά της¹⁵³.

[Παρενθετικά, μια και ο λόγος για δώρα, ας επανέλθουμε στο θέμα «τι είδους δώρα–αντικείμενα δωρίζονται, εκτός των χρηματικών προσφορών και των ταμάτων, ποια η χρηστική–λειτουργική τους αξία και ποια η ιδεολογική, συναισθηματική, πραγματική, συμβολική από την πλευρά του *δωρητή* και του *δέκτη* αντιστοίχως. Η «βαθύτερη ανάγνωση» της προσφοράς κάποιων από αυτά θα μας αποκαλύψει *προτεραιότητες*, ατομικές ή συλλογικές, ιδεολογίες, το πολιτικοκοινωνικό κλίμα της εποχής, τις πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις και τις αξίες που ενσωματώνουν τα ίδια τα είδη, κ.λπ., θέμα που απλώς είχαμε θίξει στην αρχή της εργασίας μας σχετικά με την κατανάλωση υλικών αγαθών. Παραθέτουμε ενδεικτικά παραδείγματα, ανάμεσα στις τόσες άλλες προαναφερθείσες δωρεές, από άτομα και φορείς. Οι Μεσοχωρίτες της Αθήνας και του Πειραιά δώρισαν ένα «θαυμάσιον λάβαρον δια το σχολείον» που θα λαμπρύνει τις τελετές στις εθνικές επετείες, «σύμβολον της αδελφосύνης των απανταχού Μεσοχωριτών»,¹⁵⁴ οι ίδιοι ετοιμάζουν εικόνα της Θεοτόκου για τη Βρυσιανή¹⁵⁵ (ανάμεσα στα δεκάδες αναθήματα και σκεύη που προορίζονταν γι' αυτήν), με δαπάνη της μοναχής Μαρίας Εμμ. Γρηγοριάδου ανεγείρεται το ναύδριο του Αγ. Επιφανίου «επί των παλαιών του θεμελίων»,¹⁵⁶ ο πρόεδρος της Ενώσεως Μεσοχωριτών Β.

151. Πρβλ. για περισσότερη σχετική βιβλιογραφία στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998^ο, 554 κ.ε.

152. *Καρπαθιακή*, φ. 7 (Απρίλ. 1953), σελ. 3. Κατά πληροφορία του Ν. Μάλτα το εγκατέστησαν στο καφενείο του Ν. Λύκου, όπου η λειτουργικότητά του θα ήταν λογικά μεγαλύτερη.

153. Μ. Ψύλλα, «Οι μεταλλαγές στην τοπική κοινωνία από την εισβολή των νέων μέσων μαζικής επικοινωνίας (Η περίπτωση της οπτικοακουστικής επικοινωνίας)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 76 (1990), 125-139.

154. *Καρπαθιακή*, φ. 7 (Απρίλ. 1953), σελ. 3.

155. *Καρπαθιακή*, φ. 6 (Μάρτ. 1953), σελ. 6.

156. *Καρπαθιακή*, φ. 20 (Μάιος 1954), σελ. 3.

Μάλτας δώρισε στην κοινότητα «πολυτελεστάτην σημαίαν μετά στέμματος»,¹⁵⁷ η εκκλησιαστική Επιτροπή αγόρασε ελαιοπιεστήριο,¹⁵⁸ ο Σεβ. Καρπάθου - Κάσου λίγους μήνες αργότερα προέβη στην αγορά αυτοκινήτου αξίας 3 εκατομμυρίων για τις ανάγκες της μητροπόλεως....¹⁵⁹].

- Η κοινότητα αποφάσισε την κατασκευή των δρόμων της «δια τσιμέντων»,¹⁶⁰ θέμα που συνειρμικά μας φέρνει στο νου θλιβερές εμπειρίες ως προς τη διαχείριση της πολιτισμικής ταυτότητας του χώρου από τους τοπικούς άρχοντες. Έχει ήδη αρχίσει η σταδιακή κυριαρχία του τσιμέντου στην ελληνική ύπαιθρο, που θα κορυφωθεί –καταλυτική– λίγα χρόνια αργότερα, στη «χουντική» δεκαετία του 1970...

- Η επιστροφή των φοιτητών στα αστικά κέντρα –και δη την Αθήνα και τον Πειραιά– τον Σεπτέμβριο βάζει ένα καινούργιο διχοτομικό όριο ανάμεσα στον καλοκαιρινό και τον χειμωνιάτικο χρόνο των κατοίκων του χωριού,¹⁶¹ αυτών «που μένουνε και περιμένουνε» τα επόμενα Χριστούγεννα πια ή το Πάσχα να ξαναδούν τα παιδιά τους. Έτσι, δεν αποκτούν πλέον την αίσθηση του χρόνου ορίζοντάς τον αποκλειστικά μέσα από τις παραγωγικές τους διαδικασίες (σπορά, τρυγητός, θερισμός, κ.λπ.),¹⁶² αλλά με μια επώδυνη γι' αυτούς στιγμή, την (παροδική ευτυχώς) ξενιτιά - απουσία των παιδιών τους κάθε αρχή Σεπτεμβρίου.

157. *Καρπαθιακή*, φ. 43 (Απρ. 1956), σελ. 3.

158. *Καρπαθιακή*, φ. 20 (Μάιος 1954), σελ. 3.

159. *Καρπαθιακή*, φ. 25 (Οκτ. 1954), σελ. 2. Να εκληφθεί – παρακαλώ – όπως ακριβώς γράφεται: για τις ανάγκες της τοπικής μητροπόλεως.

160. *Καρπαθιακή*, φ. 49 (Νοέ. 1956), σελ.3.

161. *Καρπαθιακή*, φ. 48 (Οκτώβ. 1956), σελ. 3.

162. Βλ. Β. Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο...*, ό.π., κεφ. Β.